

Доцент С. П. БЕВЗЕНКО

СПОСТЕРЕЖЕННЯ НАД СИНТАКСИСОМ УКРАЇНСЬКИХ ЛІТОПИСІВ XVII СТ.

«...По усей Украѣнѣ увесь народъ з охотою
тое учинилъ... и немалая радость межн на-
родомъ стала».

(Літопис Самовидця).

Вступ

Синтаксис як граматичне вчення про речення, його будову, сполучення слів у ньому і досі є однією з найменш вивчених ділянок українського і взагалі слов'янського (та й не лише слов'янського) мовознавства. Майже зовсім не вивчений синтаксис історичний.

Правда, ми вже маємо ряд праць, присвячених питанням історичного синтаксису, зокрема — російської мови¹. Проте існуючі праці (навіть найвидатніші з них — праці проф. О. О. Потебні²) хоч і подають ряд цікавих питань історичного синтаксису і часто ілюструють їх широким матеріалом, взятим як із старовинних, так і новіших пам'яток, але далеко ще не розв'язують проблем побудови історичного синтаксису української чи російської мови.

¹ З новіших праць варто відзначити хоча б такі: акад. Л. А. Булаховський, Исторический комментарий к русскому литературному языку, вид. III, 1950, розділ «Синтаксис», стор. 246—375; див. також його статті «З історичних коментаріїв до української літературної мови»: «Сполучники і сполучні групи (речення). Синтаксичні особливості при них» (Наукові записки КДУ, т. V, вип. 2, 1946, стор. 31—73); «Порядок слів» (Наукові записки КДУ, т. VI, вип. 1, 1947, стор. 51—68); «Уваги до старовинних засобів синтаксичного оформлення присудків та їх еквівалентів» (Наукові записки КДУ, т. VII, вип. 3; 1948, стор. 25—50). Визначною працею в цій ділянці є книга проф. В. І. Борковського «Синтаксис древнерусских грамот», Львів, 1949.

² А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, ч. I—II, вид. 2, X. 1883; ч. III, X. 1899; т. IV, М. — Л. 1941,

Історичний синтаксис української (як і будь-якої іншої) мови може бути побудований тільки на основі детального і всебічного вивчення синтаксису сучасної мови як літературної (в усіх її стилях і жанрах), так і живої, народно-розмовної в усій різноманітності її говорів, бо ж як-не-як, а сучасна мова включає в собі всю попередню свою історію.

В зв'язку з цим головним, першочерговим завданням, від розв'язання якого залежить створення історичного синтаксису української мови, є всебічне вивчення синтаксису сучасної української літературної мови, а також детальне вивчення синтаксису всіх без винятку українських говорів. Лише після розв'язання цього завдання буде створено міцний фундамент для побудови історичного синтаксису української мови. Особливу увагу треба буде звернути на вивчення синтаксису діалектної мови, бо ж якраз в ній заховано чимало таких старовинних конструкцій, які в багатьох випадках можуть пролити світло на історичний розвиток тих чи інших конструкцій в нашій мові, дадуть можливість глибше проникнути в закономірності розвитку нашої мови в ділянці синтаксису.

На жаль, в цьому напрямку нашими вченими майже не проводилося ніякої роботи.

Якщо питаннями синтаксису сучасної української літературної мови займалися, хоч і далеко не в достатній мірі, то в напрямку вивчення синтаксису живої розмовної мови в її говорах майже нічого не зроблено. Кілька праць, що присвячені опису синтаксичних явищ окремих говорів¹ чи розгляду окремих синтаксичних явищ української народної мови², мало просунули це питання вперед. Синтаксис українських діалектів так і залишається ще зовсім не вивченим. Та й наявний матеріал, розкиданий по різноманітних етнографічних збірниках і журналах, різної вартості і навряд чи може бути достатнім для ґрунтовного, справді наукового вивчення синтаксису, для створення синтетичних праць з синтаксису українських діалектів. Лише після того, як буде нагромаджено в ході збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови величезний матеріал (маємо на увазі записи публічної, діалогічної мови та фольклору) одночасно з усієї української мовної території, можна буде приступити і до ґрунтов-

¹ Наприклад, окремі розділи з праць І. Верхратського: Знадоба до пізнання угорсько-руських говорів, ч. I—II, Львів, 1901; Про говор галицьких лемків, Львів, 1902 та ін.

² Наприклад, праці проф. Є. Тимченка: Функции генитива в южно-русской языковой области, Варшава, 1913; Локатив в українській мові, Київ, 1925; Номінатив і датив в українській мові, Київ, 1925; Вокатив і інструменталь в українській мові, Київ, 1926; Акузатив в українській мові Київ, 1928 та ін.

ного вивчення синтаксису живої мови українських діалектів. Та до цього ще потрібні будуть і монографічні роботи з синтаксису окремих говорів, де з усією повнотою повинні бути досліджені синтаксичні явища говорів. Особливу увагу при цьому треба буде звернути на ті говори, що зберегли в собі в найбільшій мірі архаїчні, найстаровинніші риси. Тут особливо багато доведеться прикласти зусиль на те, щоб виділити новіші і старіші явища, знайти найстаровинніші і відділити пізніші нашарування і т. д.

Поруч з вивченням синтаксису сучасної української мови як літературної, так і всієї різноманітності її говорів, вкрай необхідне і детальне вивчення синтаксису писемних пам'яток історії української мови. Причому ця робота може розгортатися в двох планах: а) в плані монографічного дослідження явищ синтаксису окремих пам'яток чи групи пам'яток; б) в плані дослідження історії того чи іншого синтаксичного явища на певному відрізку часу на підставі даних пам'яток. Це дасть можливість простежити розвиток синтаксичної будови української літературної мови, побудувати, так би мовити, історичний синтаксис української літературної мови (до речі, всі спроби побудови історичного синтаксису, відомі нам досі, робилися власне в плані історичного синтаксису літературної мови). Разом з тим, дані пам'яток багато дечим допоможуть при встановленні хронології того чи іншого явища в загальній історії мови.

Отже, тільки на основі даних сучасної української мови як літературної, так і, зокрема, діалектної, разом з даними різноманітних пам'яток історії мови можна буде будувати уже загальну історію української мови, а отже, і історичний синтаксис української мови.

Поруч з завданням всебічного вивчення синтаксису сучасної української мови в її найрізноманітніших видах і жанрах виступає і завдання вивчення синтаксису пам'яток історії української мови.

І в цьому напрямку роботи ще не початий край.

* * *

В даній статті ми маємо на меті дослідити синтаксичні явища групи пам'яток українського письменства — українських літописів XVII ст.

Цей літературний жанр, як про це свідчать пізніші пам'ятки, зокрема так звані «козацькі» літописи XVIII ст. Г. Граб'янки, С. Величка та інших, був дуже поширений в ті часи у вигляді різноманітних «козацьких» діаріушів, хронік і літописів, а також у вигляді різних місцевих і монастирських хронографів і літописів. Але до нас дійшла лише невеличка частина

цих у свій час дуже поширених літературно-історичних творів XVII ст.

Ці пам'ятки мають значення не лише як історичні джерела з славної епохи історії українського народу, епохи боротьби його за визволення з-під польсько-шляхетського гніту, за возз'єднання з великим російським народом. Великий інтерес становлять вони і для історії української мови, зокрема літературної мови XVII ст. Мова їх найближче (звичайно, після різних ділових документів, грамот і взагалі так званих актових книг і т. д.) стояла до тодішньої розмовної народної мови, бо ж писані вони здебільшого людьми світськими, часто близькими учасниками чи очевидцями тих подій, про які розповідається в літописі, людьми, над якими в меншій мірі тяжіла шкільна і взагалі книжна традиція; зокрема це стосується так званих «козацьких» діаріушів, хронік і літописів того часу¹. Але книжна традиція в значній мірі дає себе відчутти і тут, і, власне, мова цих пам'яток є звичайна книжна українська мова XVII ст. Звичайно, під руками різних авторів вона набиравала різних індивідуальних відмінностей: в одних вона більш архаїзована, пересипана складними конструкціями речень, як, наприклад, у автора літопису Самовидця, в інших вона простіша і, можна думати, майже цілком, хіба що за окремими незначними відхиленнями, співпадає з тодішньою розмовною мовою з досить виразним діалектним офарбленням, як у Хмельницькому чи Добромільському літописі.

Із літописів XVII ст., безперечно, на першому місці як своїм розміром і широтою охоплення подій, так і взагалі своїм значенням стоїть так званий літопис Самовидця², в якому розповідається про бурхливі події української історії від 1648 до 1702 р. Хоч літопис охоплює і два роки з XVIII ст., та в основній своїй частині писався він, без сумніву, в XVII ст. Та і записи з двох років XVIII ст., що знаходимо в літописі, порівняно короткі і, власне, нічим не змінюють загального характеру літопису.

З місцевих літописів, що дійшли до нас, до XVII ст. відносяться:

1. Так званий Київський літопис³ (1241—1621);

¹ Ми говоримо лише про літописи XVII ст. і зовсім не маємо на увазі так званих «козацьких» літописів XVIII ст., які писані були здебільшого високоосвіченими на той час людьми і які відрізняються від літописів XVII ст. більшою архаїчністю і штучністю своєї мови.

² Виданий двічі: I видання — *Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти, доведена продолжателями до 1734 года*, М., 1846; II видання — *Летопись Самовидца по ново-открытым спискам*, К., 1878.

³ Виданий в «Сборнике летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси», К., 1888, стор. 71—92.

2. Львівський літопис¹ (1498—1649);
3. Так званий Чернігівський літопис² (1587—1691);
4. Хмельницький літопис³ (1636—1650);

З так званих монастирських літописів XVII ст. до нас дійшли:

1. Густинський літопис⁴, ведений в Густинському монастирі на Полтавщині (під м. Прилуки) з 1600 до 1641 року, що розповідає переважно про внутрішні монастирські події, а також про церковні справи на Україні того часу;
2. Літопис Мгарського монастиря⁵ (при с. Мгар під м. Лубни), що дійшов до нас лише в уривках;
3. Літопис Підгорецького монастиря⁶;
4. Так званий Межигірський літопис⁷ (1608—1700);
5. Добромильський літопис⁸ (1648—1700).

Крім того, від XVII ст. збереглося ще ряд літописів, написаних польською і навіть латинською мовами⁹.

В основу дослідження синтаксису українських літописів XVII ст. ми покладемо літопис Самовидця, що виділяється з-поміж літописів XVII ст. своїм розміром і широтою охоплення подій, а також і своїм значенням, як джерело історичне. Для порівнянь ми використаємо матеріал і місцевих літописів, зокрема Київського, Львівського, так званого Чернігівського і Хмельницького літописів, а з монастирських: так званий Ме-

¹ Видавався кілька раз; найкраще видання див.: «Русский исторический сборник, издаваемый обществом истории и древностей российских», т. III, кн. 3, Москва, 1839, стор. 233—267.

² Виданий двічі: I видання див.: «Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским», т. I, Київ, 1856, стор. 11—44; II видання: «Черниговская летопись по новому списку», «Киевская старина», 1890, кн. IV—VI, Додатки).

³ Виданий при другому виданні літопису Самовидця, стор. 75—82.

⁴ Виданий О. Бодяньським в «Чтениях Московского общества истории и древностей», ч. 8, 1848.

⁵ Виданий А. Лазаревським в додатках до журналу «Киевская старина», 1889, кн. IV—VI.

⁶ Розвідку про цей літопис із знімками тексту див. в «Киевской старине», 1890, кн. VII.

⁷ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, стор. 93—100.

⁸ Там же, стор. 239—240.

⁹ Див., наприклад, в «Сборнике летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси»: Літопис Львівського кармелітського монастиря (1648—1676 рр.), писаний латинською мовою; Літопис Львівського каноника Яна Юзефовича (1624—1700 рр.) та ін.

жигірський і Добромильський літописи, які характером викладу і своєю мовою близькі до місцевих літописів¹.

1. **Літопис Самовидця.** Серед літописів XVII ст. і взагалі серед так званих «козацьких» літописів перше місце належить літопису, що став відомим під назвою «Літопис Самовидця». Таку назву дав літопису один з його видавців на тій підставі, що автор літопису, як це видно з тексту, був у багатьох випадках дуже близький до подій, про які розповідається в літописі, а в деяких випадках був безпосереднім свідком і навіть учасником цих подій.

В літописі Самовидця знаходимо оповідання про найрізноманітніші події, що відбувалися на Україні, починаючи з 1648 р. і закінчуючи 1702 р.; причому, в той час, як майже всі інші українські літописи XVII ст., що дійшли до нас, були присвячені якійсь одній місцевості тодішньої України (навіть найбільший з них — Львівський, і той розповідає переважно про події на західному Поділлі, в Галичині, на Волині), літопис Самовидця охоплює події всієї України. Більше того, тут розповідь про події на Україні весь час переплітається з розповіддю про події в Російській державі, Польщі; тут знаходимо відомості і про те, що діялось в Туреччині, Австрії, Німеччині та в інших країнах.

Взагалі ж при викладі фактів головну увагу тут звернено на історичні події зовнішнього характеру: тут знаходимо оповідання про різні військові походи, війни, зміни гетьманів, різні дипломатичні переговори, трактати тощо. В меншій мірі літопис містить згадки про події внутрішнього життя (хоча й про це тут оповідань чимало)². Та це вже така особливість всіх так званих «козацьких» літописів.

Цікаво відзначити те, що автор часто намагається встановити, так би мовити, природні причини історичних подій, але тут скрізь виразно дає себе знати ідеологія «значного» козацтва, ідеологія козацької старшини, з класових позицій якої автор і освітлював усі події³.

¹ Далі при наведенні ілюстративного матеріалу будемо користуватися такими скороченнями: Л С — літопис Самовидця, К Л — Київський літопис, Л Л — Львівський літопис, Ч Л — Чернігівський літопис, Х Л — Хмельницький літопис, М Л — Межигірський літопис, Д Л — Добромильський літопис, додаючи сторінку літопису.

² В літописі відбиті і різні релігійні забобони того часу.

³ Все це ніяк не суперечить тому, що автор неприхильно чи навіть вороже ставився до окремих представників козацької старшини (І. Виговського, П. Дорошенка, Д. Многогрішного, І. Самойловича та інших), відображаючи цим характерну для другої половини XVII ст. боротьбу старшинських угруповань.

Літопис Самовидця в різних списках був відомий багатьом аматорам української старовини на початку ХІХ ст., але вперше надруковано його було в 1846 р. О. Бодянським в «Чтениях Московского Общества Истории и древностей».

Перша частина літопису в цьому виданні під назвою «Лѣтописецъ в Малой Россіи, прежде Хмельницкого бывшихъ гетмановъ и при нихъ действий» кінчається 1648 роком, займає всього 6 сторінок і, власне, не належала до літопису Самовидця, а запозичена кимсь із пізніших переписувачів-компіляторів із якоїсь іншої хроніки.

Друга частина під заголовком «Лѣтописецъ о началѣ войны Хмельницкого» містить в цьому виданні події до 1735 року.

Видання було здійснене на підставі чотирьох списків: Куліша, в якому події викладено тільки до 1669 р. і який був, крім того, попсований різними вставками пізнішого походження; список Третьякова, що закінчувався описом подій 1690 р.; список Юзефовича, який, між іншим, найповніший серед списків, якими користувалися видавці; і останній список — Московського історичного товариства, що являв собою переклад літопису на російську мову з численними додатками.

Зразу ж після видання літопис Самовидця привернув увагу істориків і взагалі дослідників української старовини і зайняв видатне місце серед джерел історії України ХVІІ ст., ним починають користуватись як джерелом історичним, з'являються і перші спроби коментування тексту, виправлення помилок тощо, але справді наукового вивчення тексту літопису не було. Та й у виданні цьому було багато помилок і сторонніх додатків.

1878 року Київська тимчасова комісія для розгляду старовинних актів видала вдруге літопис Самовидця за редакцією і з розвідкою Ор. Левицького. В розпорядженні видавця було ще два нових списки цього літопису: один з них був знайдений у рукописному збірнику, що, як це видно з помітки, колись належав осаулу полковому полтавському Якову Козельському, і на цій підставі названий видавцем списком Козельського. Список Козельського є одним із найстаріших, що дійшли до нас, і датується 1740 р.; другий список був знайдений в рукописному збірнику, який належав колись, як це видно з надпису, бунчуковому товаришу Петрові Іскрицькому, і від того названий видавцем списком Іскрицького. Список Іскрицького, як думав Ор. Левицький, а за ним і всі інші дослідники, є найстаріший з усіх списків, що дійшли до нас; переписаний він десь між 1734—1740 рр. і найближче, можна думати, з списків, що ми маємо, підходить до оригіналу; то-

му-то Ор. Левицький і взяв його за основу для свого видання.

Різниця між усіма списками літопису Самовидця, що дійшли до нас, дуже незначна. Всі вони в своїй першій частині (десь приблизно до 1674 р.) майже буквально збігаються один з одним, але в подальшому викладі подій між списками така велика різниця, що Ор. Левицький, а за ним і інші дослідники, розподіляють їх на два розряди: 1) списки повні — Іскрицького, Юзефовича і російський переклад; 2) списки скорочені — Козельського і Третьякова. В списках скорочених події (приблизно після 1674 р.) викладені коротше, а багато з них (зокрема іноземні, чисто місцеві і т. д.) зовсім опущені.

На підставі критичного вивчення списків літопису Самовидця Ор. Левицькому вдалося встановити первісний обсяг цього літопису. Він встановив, що цей літопис було закінчено в 1702 р. (найповніший і найточніший список Іскрицького якраз і кінчається цим роком) і що ніяких продовжувачів він не мав¹.

Що ж стосується продовження до 1734 р., то воно буквально запозичене з іншого, пізнішого літопису, відомого під назвою «Краткого описанія Малороссіи», і додане до справжнього літопису Самовидця тим же компілятором-переписувачем, який запозичив звідти ж і вступний початок його (Літописець в Малой Россіи, прежде Хмельницкого бывших гетманов...).

За характером викладу подій, власне, літопис Самовидця розпадається на дві різко відмінні частини. В першій з них (Левицький² визначив її період 1648—1672 рр., а найновіший дослідник проф. М. Петровський — 1648—1676 рр.) знаходимо систематичний виклад історичних подій, що відбувалися в цей час на Україні і в сусідніх землях; причому, цей виклад розподілено навіть по розділах з окремими заголовками. Так, на початку знаходимо розділи: «О началѣ войны Хмельницкого», «Война самая», «Починается война Збаражская», «Починается война его царского величества». Далі хоча розподілу на окремі розділи нема, але в оповіданнях до 1676 р. включно часто маємо попередження подій, зустрічаються хронологічні помилки, а в оповіданнях про біжучі події вирази «на тот час» і т. ін.

Далі, починаючи з 1677 р., йде вже сам власне літопис, де оповідання літописець записував рівнобіжно подіям.

Інтересно, що якраз друга частина літопису найбільше

¹ Ор. Левицький, Опыт исследования о летописи Самовидца, вступна стаття до видання «Летопись Самовидца по ново-открытым спискам», К., 1878, стор. 12—22.

² Там же, стор. 27—34.

піддалась змінам пізніших переписувачів, переробкам і скороченням. Перша частина була автором більш опрацьована; тут оповідання ідуть послідовно в причинному внутрішньому зв'язку. Тому-то жоден з пізніших переписувачів не посмів зробити переробок і скорочень літопису в цій частині. Тому й можна думати, що ця частина літопису і збереглася в найбільш близькому до першооригіналу вигляді, що вона майже ідентична оригіналу. Звідси й зрозуміло, чому при дослідженні синтаксису цієї пам'ятки найбільшу увагу буде звернено якраз на цю, першу частину літопису.

Після розвідки Ор. Левицького майже протягом 50 років не з'являлось оригінальних робіт, присвячених літопису Самовидця. Про цей літопис знаходимо лише окремі розділи в курсах історіографії, історії письменства та окремі зауваження, часто побічні, в різних працях, які, власне, виходили з розвідки Ор. Левицького.

В радянській історіографії появляється ряд праць, присвячених літопису Самовидця, в яких знаходимо намагання розв'язати загадковий анонім автора літопису.

Подібні спроби мали місце і раніше.

Так, після виходу в світ першого видання літопису Самовидця, П. Сердюков готував статтю, в якій мав довести, що автором літопису був Роман Ракушка, але стаття ця так і не появилася. На цю догадку довго ніхто не звертав уваги, і вона так і залишилась невідомою для багатьох учених¹.

Багато вчених потім пропонували різні догадки відносно того, хто був автором літопису Самовидця. Часто ці догадки обмежувались тим, з якої місцевості походить сам автор літопису, до якої соціальної групи належав він, а інколи появлялись спроби вказати і на конкретну особу автора.

Після Жовтневої революції було видано кілька робіт², в яких на підставі співставлення тих нечисленних біографічних даних, що розкидані де-не-де в тексті літопису Самовидця, з біографією Романа Ракушки-Романовського, складеною В. Модзалевським³, автори приходять до висновку, що автором літопису Самовидця і був Роман Онисимович Ракушка-Романовський, один з визначних діячів другої половини XVII ст.

¹ Див.: «Киевская старина», 1897, № 9.

² Див. хоча б працю М. Петровського «Нариси історії України XVII і початку XVIII ст.». (Досліди над літописом Самовидця), Ніжин, 1930; дана праця уже застаріла і, крім того, в ній є чимало помилок буржуазно-націоналістичного характеру.

³ Перший військовий підскарбій (1663—1668) Роман Ракушка, Записки іст. філ. від. УАН, кн. I, 1919, кн. II—III, 1920—1922.

Треба визнати, що догадка ця досить ймовірна¹. Ми не будемо заглиблюватись в це питання, бо ж для нас воно по суті особливої ваги не має. Для нас цілком ясно, що автором літопису Самовидця був виходець з вищих верств населення тодішньої України, з так званих «значних» козаків, тобто з козацької старшини (хоч може і невисокого рангу). Всі симпатії автора якраз на боці козацької старшини. Звідси й неприязне ставлення до рядового козацтва, зокрема до козацтва з «посполитих» селян.

Правда, автор часто проявляє негативне ставлення і до окремих представників козацької старшини, але це підказувалось його особистими інтересами і боротьбою старшинських груп.

Вийшовши з заможного середовища, літописець, описуючи навіть велику визвольну війну українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького, не проявляє тієї ненависті до польської шляхти, яка була властива тоді широким народним масам України; він зовсім не протестував проти безправного становища закріпаченого населення, що знаходилося під владою польських панів. Він вбачав лише погану сторону в тому, що «сами державци на Украинѣ не мешкали, тилко уряд держали»², а управляли своїми маєтками за допомогою старост, намісників і євреїв-орендарів, звідки, мов, і походило все зло. Тому в діях повсталого селянства під час визвольної війни 1648—1654 рр. автор літопису часто вбачав лише ряд жорстокостей «своевольной черни».

З класових позицій випливають взагалі всі симпатії і антипатії автора літопису Самовидця.

Разом з тим автор літопису розумів значення акту возз'єднання України з Росією, відзначаючи, що ввесь народ по всій Україні з величезним піднесенням зустрів звістку про Переяславську Раду «и немалая радость межи народом стала»³.

В своїй роботі ми користуємось виданням літопису 1878 р. і за основу беремо текст за списком Іскрицького, бо ж цей список, як на це вказує один з авторитетніших дослідників літопису Ор. Левицький, найбільш близький до першооригіналу.

2. Київський літопис. Під цією назвою відомий збірник кількох літописних уривків, писаних різними авторами в першій чверті XVII ст. Видано цей літопис Київською комісією для розгляду старовинних актів в 1888 р. за рукописним спис-

¹ І за останній час вона прийнята в радянській історіографії, див.: «Історія Української РСР», т. I, К., 1953, стор. 302.

² Літопис Самовидця, 1878, стор. 5.

³ Там же, стор. 36.

ком, що належав О. М. Лазаревському, з варіантами з рукописного списку, що знаходився колись у сина київського в'їта Божка Балики, а пізніше у наставника Межигірського монастиря Іллі Кощаковського і тому ввійшов в науку під назвою збірника Кощаковського. Власне, в цьому виданні надруковано лише три літописні уривки з шести, що з погляду історичного становлять більшу вартість.

В першому з уривків під назвою «Хроника о разных речах — тут найдешь, чого потреба» викладаються події Київської і Волинської землі з 1241 по 1613 р. До XVII ст. подаються короткі відомості, а про події XVII ст. (зокрема про царів-самозванців, про утиски уніатів і т. д.) автор пише уже як сучасник і навіть як учасник цих подій. Автором цього уривка був, як гадають деякі вчені, православний шляхтич міщанин з Києва.

В другому уривку «О церкви Соборной мурованой, як поправлена на старом фундаментѣ», крім відомостей про реставрацію Успенської церкви в 1613 р., подано відомості і про деякі інші події, зокрема церковного характеру, до 1621 р. Автором цього уривка, як про це зазначено в самому літописі, був якийсь Кирило Іванович, що на той час перебував священиком при тій церкві.

Третій уривок під назвою «Коротко тежъ напишу, што се деяло за веку мого» був написаний якимсь шляхтичем, що служив «при боку» підстарости черкаського князя Семена Лика.

Тут знаходимо відомості про деякі події 1618—1621 рр., а в кінці похвалу в досить незграбних віршах на честь померлого князя, що обриваються десь на середині¹.

3. Львівський літопис. Серед літописів XVII ст. Львівський своїм розміром і значенням займає перше місце після літопису Самовидця. Свою назву цей літопис отримав від того, що його знайдено у Львові, хоча можна припускати, що і сам літопис писано у Львові чи десь поблизу, бо в ньому знаходиться ряд відомостей, які могла мати людина, що жила у Львові. Та й переважна більшість відомостей літопису відноситься до західного Поділля, Галичини, хоча зустрічаємо тут відомості і з Київщини (з 1626 р.) і навіть з Переяслава (1630 р.).

Тут розповідається про події з 1498 р. по 1649 р. За способом викладу літопис розпадається на дві частини. В першій

---

¹ Останній уривок відрізняється від двох інших правописом, в ньому майже зовсім не вживається літера «ѣ» (всього один раз), а на місці «ѣ» майже завжди знаходимо написання «Е», хоч інколи трапляється і «И».

з них (1498—1626 рр.) знаходимо лише короткі замітки, а в другій, починаючи з 1630 р., подані уже ширші, інколи навіть детальні записи про різноманітні події, зокрема про козацькі рухи; причому тут є характеристики дійових осіб, вислови співчуття чи антипатії і власні міркування автора відносно подій.

Закінчується літопис на Зборівській угоді 1649 р. викладом пунктів цієї угоди. Автор літопису невідомий. Про нього ми дізнаємось в літописі тільки те, що він року 1621 почав вчитись у Межибожі на Поділлі у дяка Дмитра Щирецького; з школи він заніс додому гарячку і всі дома хворіли, а батько навіть помер.

Щодо тверджень про те, що автором літопису був монах Межигірського монастиря, які будувались на свідченнях літопису під 1630 р. про штурм Межигірського монастиря, то можна погодитись з припущенням, що автор ввів до свого літопису оповідання про це якогось очевидця, а не своє власне. Про це ще догадувався А. Петрушевич¹. Мова літопису має виразні діалектні риси західноукраїнських говорів.

Львівський літопис було видано кілька раз. Найкращим виданням треба визнати видання в «Сборнике общества истории и древностей», т. III, Москва, 1839 р., що зроблене на підставі копії з оригіналу, знятої Д. Зубрицьким. Видання інteresне тим, що в ньому проставлено наголос. Цим виданням ми і будемо користуватися.

4. **Чернігівський літопис.** До Львівського літопису дуже близький своїм характером так званий Чернігівський, названий так тому, що в другій своїй частині, починаючи з 1692 р., викладає події переважно Чернігова і Чернігівської області; але ця, друга, частина літопису є по суті уже пам'яткою XVIII ст. і відрізняється від першої і своєю мовою. Для нас являє інтерес, як пам'ятка XVII ст., перша частина цього літопису, що складається з коротких літописних заміток і викладає події з 1587 р. по 1691 р.

Літопис відомий в кількох списках під майже однаковою назвою «Лѣтописецъ в рускихъ и полскихъ що ся сторонах дѣяло и якого року». Первісно ця назва, мабуть, відносилась лише до першої частини літопису, в якій викладено події Правобережної і Західної України. Написана вона, як вважає більшість учених, десь на Правобережній Україні.

Текст літопису видано двічі: вперше в 1856 р. М. Білозерським за двома списками (список неповний, який належав

¹ Див.: «Науковий сборник, издаваемый литературным обществом галицко-русской матицы», Львів, 1867, стор. 273.

видавцеві і кінчався 1652 р., і список повніший, що належав бібліотеці Чернігівської духовної семінарії); вдруге — в 1890 р. О. Лазаревським за нововідкритим, значно повнішим списком.

Ми будемо користуватись виданням М. Білозерського, так як воно зроблене на підставі старішого списку.

5. Хмельницький літопис. Хмельницький літопис належить до вузько місцевих літописів, в ньому розповідається про події в м. Хмельнику, кол. Подільської губ. (від цього власне, він і отримав свою назву) і навколишніх місцевостей (Старо-костянтинів, Межибіж, Полонне, Немирів і т. д.) з 1636 по 1650 р.

На фоні численних фактів чисто місцевого характеру (смерть різних місцевих осіб, проїзд через місто різних визначних людей, зміна місцевих властей, неврожаї, голод і т. д.) автор подає важку картину злигоднів, принесених татарськими набігами і взагалі постійними воєнними тривогами. Автором літопису був, мабуть, якийсь міщанин з м. Хмельник.

6. Межигірський літопис. Так званий межигірський літопис коротко викладає події з 1608 до 1700 р. Видавець його В. Антонович, а за ним і ряд інших дослідників вважали, що цей літопис складено у Межигірському монастирі (біля м. Києва) ігуменом цього монастиря Іллею Кошаківським. Але тут лише дві звістки про події Межигірського монастиря. Тому дехто з дослідників вважає, що з більшим правом можна назвати цей літопис переяславським, бо в ньому значно більше звісток про Переяслав (аж п'ять); проте, звістки загального характеру в ньому переважають, тому-то, мабуть, немає підстав, як гадає акад. Д. Багалій, звати його ані «Межигірським», ані, тим більше, «Переяславським»¹.

7. Добромильський літопис. Це зовсім коротенькі замітки про те, «що ся за мого живота д'яло в которыхъ лѣтахъ», писані, як це видно з вступної замітки, священиком з м. Добромиль (суч. Дрогобицька обл.) Симеоном Коростенецьким.

За своїм змістом — це звістки про стихійні лиха (голод, мор, «виляння вод», війни, природні явища і т. д.) за період з 1648 до 1700 рр.

Літопис цікавий своєю мовою, в якій відбилось ряд діалектних особливостей, зокрема фонетичних.

¹ Д. Багалій, Нарис української історіографії, вип. 2, 1925, стор. 97.

І. ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ І ФОРМИ ВИЯВУ ЇХ

* * *

При вивченні синтаксичної системи будь-якої мови взагалі, чи при розгляді синтаксичних явищ тієї чи іншої пам'ятки даної мови на перший план виступає питання про ті елементи, з яких складається речення як закінчене ціле, постає питання про члени речення і форми вияву їх в даній мові взагалі чи зокрема в даній пам'ятці.

Тому й дослідження синтаксису наших пам'яток ми розпочнемо з огляду форм вияву членів речення.

§ 1. Підмет

За своєю структурою підмет в досліджуваних пам'ятках є простим і складеним. В українських літописах XVII ст. простий підмет передається:

а) Іменником називного відмінку як однини, так і множини: Того жъ року саранча барзо великая на усей Украинѣ была (Л С, 17); Въ Шульжинцехъ, Грицевѣ, Чорторіей козацтво зоставало (Л С, 19); Тіе усѣ полки были при гетману Хмельницкому (Л С, 20); Року 1264 быдло великое и малое здыхало у Польши (К Л, 73); Турци Рогатинѣ доставали (Л Л, 233); Снѣгъ выпалъ (Ч Л, 13); На Вкраинѣ рѣки зафарбовалися (Х Л, 78); Року 1624 была битва ляхомъ съ козаками (М Л, 95); Шведове по сами Перемышль зоевали (Д Л, 239) і т. д.

Називний відмінок іменника — взагалі основна форма вияву підмета і особливих пояснень не потребує. Тут хіба що можна вказати на деякі архаїчні форми іменників в називн. відм., що зустрічаються в досліджуваних пам'ятках.

Так, в літописі Самовидця, читаємо: И царіе виехали з столици на свои царскіе фольварки (Л С, 156); Царіе повернули на столицу (Л С, 156).

Це, звичайно, старовинна форма називного відм. множини -І- основи, і вживання її в даному тексті (до речі, тільки 2 рази) можна пояснити лише випадковістю, як один із проявів старовинної мовної традиції.

В усіх досліджуваних пам'ятках дуже поширена форма іменників чоловічого роду в називному відм. множини на — ОВЕ; причому ця форма характерна не тільки для іменників колишніх -У-основ, а і -О-основ: Зѣмою почали давати жолнѣрове поводъ до войны (Л С, 24); Там же и послове от короля венгерского на той же радѣ были (Л С, 18); Татарове едут (К Л, 87); Ляхове до Инфлянт шли на войну (Л Л, 233) і т. д.

Правда, якоїсь послідовності у вживанні цієї форми нема.

Такі форми вияву підмета збереглися й досі в говорах південно-західних діалектів. Вони зафіксовані в говорах Закарпаття (сусідове, товаришове, няньове, царьове, зятьове і т. д.¹) і в західноукраїнських говорах.

В Львівському літописі досить часто вживається і старовинна форма називного множини іменників бувш. -О-основ: Турци Рогатинь доставали (Л Л, 233); На Українѣ Козацы починили (Л Л, 252) і т. д.

Правда, і тут також марно шукати якоїсь послідовності в уживанні цих форм.

Відома ця форма і досі в закарпатських говорах: волци, пастуси, біли хробацы і т. д.² і в деяких інших говорах південно-західних діалектів.

б) Особовими займенниками в формі називного відмінка однини і множини: Я самъ на тоє смотрѣль (Л С, 43); Онъ тотъ урядъ гетманства держаль (Л С, 50) і т. д.; Злетили мы тежъ послови нашому (К Л, 88); Я о васъ недбаю, бо я маю над васъ лѣпшихъ рьцаровъ (Л Л, 253); А они изъ обозу утекли (М Л, 96) і т. д.

Одначе, в досліджуваних пам'ятках часто зустрічаються випадки, коли підмет — особовий займенник відсутній в реченні, словесно не виражається (зокрема це стосується займ. І, ІІ особи), бо й без нього зрозуміло що є суб'єктом дії: Нѣчимъ ся не брідять (Л С, 88); Ежели щиро жадаєте помочи от мене, жебимъ васъ боронилъ от вашихъ неприятелей, тоє на вашу прозьбу могу учинити (Л С, 104); Притомъ... здоровья и всякое помысльности зычимо (К Л, 88); Але тя прохаетъ, заховай насъ зъ ласки своєї, мѣлистивый пане, бо мѣжемъ ся на що вамъ придати (Л Л, 253); А зъ ляхами буду битися (Ч Л, 21) і т. д.

в) Іншими займенниками іменної і так званої займенної відміни в формі називного відмінка: Всѣ поїшли з двора (Л С, 20); Усе тоє мусѣло уступовати на Украину (Л С, 26); Нѣхто иншої не отзивался... (Л С, 109); Наши на Лопушномъ татаръ побили (К Л, 74); Сама скипѣла (К Л, 79); Всѣ хорѣли въ дому (Л Л, 232); Тоє чинилося по крещеніи (Ч Л, 24) і т. д.

г) Числівниками і прикметниками (звичайно, субстантивованими) у формі називного відмінка (правда, в досліджуваних пам'ятках речень, в яких числівники і прикметники виступали б в ролі підмета, небагато): Два третего виправовали, а убогшіє

¹ Див.: І. Верхратський, Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів, ч. І. Львів, 1901, стор. 66.

² Див.: І. Верхратський, Знадоби..., ч. ІІ, стор. 73.

чотири пятого з оружемъ и борошномъ (Л С, 141); Оба царями были (Л С, 154); Рѣдкій в той крѣвѣ на тотъ часъ рукъ своихъ не умочилъ (Л С, 13); Одна рогами на сѣверъ, другая на полудень (К Л, 06); И такъ 2 оразъ умерли (Л Л, 450); три 4-го посвятили въ Луцку (Х Л, 79) і т. д.

Виступаючи в ролі підмета, числівник звичайно вживається разом з іменником і входить, таким чином, в склад так званого складеного підмета.

В досліджуваних пам'ятках часто вживається і так званий складений підмет, тобто висловлений цілим словосполученням.

а) Найчастіше складений підмет передається іменником чи займенником називного відмінка з іменником чи займенником в орудному відм. з прийменником С (съ), З (зь): Гетманъ Хмельницький з писаремъ скочили до хана (Л С, 25); Князь Константинъ ізъ инними панами литовскими побилъ татаръ за Києвомъ (К Л, 75). Войска козацкіи зъ ордами и холóпства незлічóного купами перестра́шили ихъ вели́костю своею (Л Л, 263); А Хмельницькій съ козаками и ізъ ордою стритилъ ихъ на Жовтыхъ Водахъ (Ч Л, 18); Безчисленное множество мѣст барзо великихъ татаре съ козаками повыймали (Х Л, 81) і т. д.

б) Складений підмет може бути висловлений і числівником називн. відм. в сполученні з іменником чи його заступником в називному чи родовому відм.: Осми полковъ стало (Л С, 37); Того жъ року и лѣта на Москву приехали два патрiярхи (Л С, 96); На полуденной сторонѣ три слонци и три дузѣ кривавыхъ (К Л, 86); З обóзу полского два гайдуки ся до козаковъ передали (Л Л, 241); Татарове сѣмъдесять тысячи подѣ Ільвувѣ пришли (Д Л, 240) і т. д.

В таких конструкціях можуть вживатись і прислівники з числовим значенням: Тоей же зими много жолнѣрства з голоду померло (Л С, 119); Много войною презъ мечъ и огонь людей погинуло (К Л, 37); Много мѣсть погорѣло (Л Л, 255) і т. д.

в) В досліджуваних пам'ятках поширені і такі складені підмети, до яких входить числівник чи прислівник з числовим значенням + займенник ХТО, ЩО (займенник може і не бути) + іменник чи займенник в родовому відм. з прийменником С (съ), З (зь): З того обóзу мало хто увойшолъ (Л С, 31); З старшини не одинъ того собѣ зичилъ уряду (Л С, 48); Мало хто з войска козацкого кидаль ся быти (Л С, 144) і т. д.

г) В досліджуваних літописах трапляються і випадки, коли цілий вислів становить один підмет: Его царское величество повернулъ до Вязмы и тамъ зимоваль (Л С, 38); Его царское величество повернулъся на зиму знову до Вязмы (Л С, 41) і т. д.

§ 2. Присудок

Українські літописи XVII ст. дають такі дані щодо вияву присудка.

1. Простий присудок

Простий присудок тут, як і взагалі, виражається дієсловом в одному з трьох способів і, звичайно, найчастіше формами дієслів дійсного способу.

Розглянемо ж особливості дієслівного присудка в досліджуваних пам'ятках і зупинимось зокрема на формах часу вживаних дієслів.

Простий присудок, висловлений дієсловом дійсного способу, може бути:

а) В формі теперішнього часу:

Ханъ посилаєть зъ ордами великими Тугабея до Хмельницького (Л С, 7); Сила закону не знаєть (Л С, 45); Приходять до згоди знову заднѣпряне з Москвою (Л С, 102); У кроникахъ польскихъ, русскихъ читаемъ (К Л, 87); Я о васъ недбáю, бо я маю надъ васъ лѣпшихъ рыцировъ (Л Л, 254); Я... руки не подношу (Ч Л, 20) і т. д.

З форм теперішнього часу, вживаних в досліджуваних пам'ятках, окремого пояснення потребують форми 3-ої ос. однини і множини.

В найдавніших східнослов'янських пам'ятках поширені дієслівні форми 3-ої ос. однини і множини теперішнього часу з особовим закінченням -ТЬ, що свідчить про м'яку вимову Т (бо ж Ъ був звуком переднього ряду); м'яке -Т (-ТЬ), як особове закінчення 3-ої ос. дієслів теперішнього часу, характерне і сучасній українській мові як літературній, так і більшості її говорів: в досліджуваних же пам'ятках скрізь знаходимо тверде -Т (-ТЬ). Таке ж закінчення взагалі широко поширене в українських пам'ятках XVII ст. і було однією з характерних рис так званої української книжної мови XVII ст. Воно було узаконене і граматикою, «Смотрицький, пристосовуючись до західних українських говірок, встановив для 3-ої ос. одн. і множ. закінчення -ТЬ: воно й прийняте було і в книжну українську мову XVII віку»¹.

Але все ж в пам'ятках відбивалась раз у раз і жива народна вимова з Т м'яким (-ТЬ). Так, і в літописі Самовидця зустрічаємо (правда, лише два рази) написання дієслів 3-ої ос.

¹ П. Житецький, Очерк литературной истории малорусского наречия XVII—XVIII в., Київ, 1889, стор. 103—104.

теперішнього часу з м'яким Т (-ТЬ), причому одне з цих написань вжите якраз у прямій мові: І заразъ ставши на царськихъ вратахъ священникъ тоєй же церкви крикнеть на народъ: «про Бог! церковь горить!» (Л С, 43); Але до фольварков не допускають (Л С, 81); те ж і в Київському літописі: Звездою злучою зовуть (К Л, 87) і т. д.

В досліджуваних пам'ятках всі дієслова теперішнього часу в 3-ій ос. однини і множини мають особове закінчення -ТЬ. В сучасній же українській мові як в літературній, так і в абсолютній більшості говорів в 3-ій ос. однини дієслів І, ІІ, ІІІ класів, тобто тих, що практичними граматиками відносяться звичайно до І-ої дієвідміни, відсутнє особове закінчення -ТЬ.

Відсутність особового закінчення 3-ої ос. -ТЬ уже здавна спостерігається в східнослов'янських (та й не лише в східнослов'янських) пам'ятках. Це свідчить, що в живій вимові в окремих староруських діалектах уже здавна особове закінчення 3-ої ос. -ТЬ опускалось. Проте в найбільшій з досліджуваних пам'яток, в літописі Самовидця, знаходимо тільки одну дієслівну форму з опущеним -ТЬ в 3 ос. одн. теперішнього часу: Ведле села Шабелникъ иде (Л С, 143). Це, звичайно, не говорить про те, що в живій українській вимові XVII ст. особове закінчення 3-ої ос. однини — ТЬ (ТЬ) не опускалось; в живій вимові воно опускалось в тих же випадках, що й тепер, але в книжній мові це опускання «відкинуте було українськими письменниками XVII віку, як особливість простої мови»¹. Та все ж жива вимова брала верх, і в українських пам'ятках XVII ст. знаходимо чимало прикладів опускання цього -ТЬ (ТЬ). Так, і в деяких із досліджуваних пам'яток знаходимо такі приклади: Панъ вашъ розказує вамъ (К Л, 89); Король его милость по васъ того потребує (К Л, 89); Нехай зостане зъ милостію вашею (К Л, 90); Нѣхтѡ незнає, где ся подѣли (Л Л, 255). Правда, прикладів цих всього кілька, але при цьому слід взяти на увагу ще й те, що досліджувані пам'ятки взагалі бідні на форми теперішнього часу.

Щодо значення форм теперішнього часу, то вони в досліджуваних пам'ятках вживаються з тими ж значеннями, що і в сучасній українській мові; так, форми тепер. часу вживаються:

1. Для позначення постійної дії: Сила закону не знаеть (Л С, 45); Якъ всякого в дворѣ бываеть (Л С, 78); Дивное видение на небе, которое кометою албо звездою злучою зовуть (К Л, 87) і т. д.

2. Для позначення дії, що відбувається в даний момент: Церковь горить (Л С, 43); Такое войско збираем (К Л, 88); Я о васъ недбаю (Л Л, 254) і т. д.

¹ П. Житецький, цитована праця, стор. 104.

3. Часто ж форма теперішнього часу вживається для позначення дії минулого (так званий теперішній — історичний) з метою пожвавлення розповіді: И такъ заразъ по Воскресеніи Христовомъ гетманове коронні висилають войска немаліе водою Днѣпромъ у Чолнахъ (Л С, 8) і т. д.

б) В формі майбутнього часу: Где хто що познаеть то тое отбирати на Украинѣ (Л С, 25); Сами обачите, що з вами чинитись будеть (Л С, 104); На вашу прозьбу тое учиню, же васъ приму (Л С, 104); Напишу, якъ се по той комете стало (К Л, 87); Чім же такъ зацному рыцерству... заплатишь? (Л Л, 262); А зъ ляхами буду битися (Ч Л, 21) і т. д.

Взагалі форми дієслів майбутнього часу в досліджуваних пам'ятках вживаються дуже рідко, здебільшого в прямій мові. З особливостей вживання форм майбутнього часу відзначимо приклади вживання майбутнього замість минулого: Любо якій козакъ достане у татаръ коня доброго, того отоймутъ (Л С, 4); И заразъ ставши на царскихъ вратахъ священникъ тоей же церкви крикнетъ на народъ: «про Бог! церковъ горить!» (Л С, 43).

Щодо особливостей особових форм майбутнього часу, то сказане вище про особове закінчення 3-ої ос. однини дієслів теперішнього часу (затримання на письмі -ТЬ і опускання його в живій вимові) повністю відноситься і до форм 3-ої особи однини майбутнього часу.

в) В формі минулого часу як доконаного, так недоконаного виду.

З колишніх чотирьох форм минулого часу що спостерігаються в старовинних східнослов'янських пам'ятках і що були властиві і живим староруським діалектам, в досліджуваних пам'ятках зустрічаємо лише форми, що витворилися з колишніх форм перфекта і плюсквамперфекта. Правда, в Київському літописі, зокрема в другій частині його, і в Чернігівському літописі (тільки в одному із списків його, в так званому семінарському) зрідка зустрічаються і форми аориста, але тут виразно видно, що це стилізація під церковнослов'янську мову.

В українських літописах XVII ст. форми минулого часу вживаються звичайно уже без допоміжного дієслова: Въ Чигиринѣ мѣстѣ мешкаль сотникъ Богданъ Хмелницкий (Л С, 6); А найгоршее насмѣвѣско и утиски терпѣль народъ рускій от тихъ, которіи з руской вѣри приняли римскую вѣру (Л С, 11); Того ж лѣта гултяй¹ нѣякійсь Децикъ усе Полѣся спустошивъ, але и того у Нѣжинѣ взято до вязеня и згинул (Л С, 38); Новгородъ великій взялъ князь Московскій (К Л, 74); А самого

¹ Так називали офіційні тогочасні джерела селян-повстанців.

Налівайка и двухъ полковниковъ... живцем побрали (Ч Л, 12); Хомутовский, войтъ Хмельницкий, ходивъ до турокъ въ по-слехъ (Х Л, 78) і т. д.

Подібних прикладів можна було б навести значно більше, бо ж минулий час дієслова — це найпоширеніша форма вияву присудка в досліджуваних пам'ятках. Хоч абсолютна більшість форм минулого часу тут вжита без допоміжного дієслова, пережитки старих перфектних форм (в zdeформованому вигляді) зрідка знаходимо і тут. Так, в літописі Самовидця читаємо: Напишу, бомъ самъ (в списках Юзефовича і Козельського та у виданні Бодянського: бо и самъ) тамъ былъ и набралемъся страху немало (Л С, 42); В Борисовѣ на початку року починається комісія, на которую и насъ козаковъ затыгано и билismo (Л С, 61); Я по васъ не посилалемъ (Л С, 104): Але тое собѣ уважайте, жебисте ви додержали своей вѣрности (Л С, 104) і т. д. Те ж саме знаходимо і в інших літописах XVII ст.: А чогомъ былъ отъ летъ трохъ у той земли сведомъ, томъ коротко написалъ (К Л, 81); Далисмы листъ нашъ (К Л, 88); Пріймѣтъ насъ до себѣ, жебихмося бороніли в купѣ (Л Л, 252); Мысмо людь рыцерскій, томусмо не привікли (Л Л, 253) і т. д.

Подібні форми знаходимо і досі в багатьох говорах південно-західного наріччя української мови.

Всі ці факти дають підстави думати, що ті zdeформовані форми колишнього перфекта (злиті форми минулого складеного), що були характерні для літописів і взагалі для книжної української мови XVII ст. навряд чи можна назвати полонізмами, як це іноді вважають. Для них знаходимо відповідники в народній розмовній українській мові, а наявність аналогічних форм і в польській мові, вживання якої було досить поширене в XVI—XVII ст. на Україні, могла тільки сприяти затриманню цих форм і в українській книжній мові XVII ст.

Все це не викликає ніякого сумніву щодо Львівського літопису. Що ж до літопису Самовидця і Київського літопису то дуже невелика кількість таких форм і то здебільшого в прямій мові і в особисто-авторських замітках (в Київському літописі навіть в листі короля польського до патріарха) немов би говорить про запозичений характер їх. Та взагалі навряд чи можна з цього приводу робити будь-які категоричні твердження.

Кілька слів треба сказати і відносно досить частого затримання кінцевого -ЛЪ перед приголосними в формах однини чоловічого роду, що явно йде врозріз з законами фонетики української і взагалі східнослов'янських мов.

Зокрема часто в такій формі вживаються дієслова: могль, (див., напр., літ. Самов., стор. 43, 45, 75, 77, 80 і т. д.); по-

мерль (див., напр., літ. Самов., стор. 47, 48, 74 і т. д.), значно рідше і інші (див., напр., літ. Самов.: прив'їзль — стор. 6; принесль — стор. 28; погасль — стор. 44; притягль — стор. 73; запоб'їгль — стор. 73 і т. д.).

В результаті занепаду кінцевого Ъ, як відомо, уже здавна в східнослов'янській мовній групі відбулася і втрата Л, якщо перед ним був приголосний. Це явище відбилося уже в старовинних східнослов'янських пам'ятках. Наявність же кінцевого -ЛЪ в зазначених дієсловах в українських літописах XVII ст., як і взагалі в пам'ятках XVII ст., писаних так званою книжною українською мовою, пояснюється, звичайно, впливом польської мови. Правда, жива вимова і тут брала верх, і звичайне, переважне написання цих дієслів в досліджуваних пам'ятках все-таки з опущеним -ЛЪ.

Форми дієслів минулого часу уже на власне українському ґрунті піддались, як відомо, і ще деяким змінам; а саме: в формах чоловічого роду однини стався перехід Л у В.

Хоча в українських літописах XVII ст. за традицією ще переважають написання форм минулого часу однини чоловічого роду з -ЛЪ, все ж і написань цих форм з заміною Л на В досить багато. Вони зустрічаються через кожні 2—3 сторінки літопису Самовидця і зокрема часто в першій частині його (в описі подій 1648—1676 рр. — стор. 3—132 — 40 раз, а всього в літописі Самовидця 47 написань з -ВЪ); досить часто такі написання з -ВЪ зустрічаються і в інших досліджуваних українських літописах XVII ст. і зокрема дуже часто в Хмельницькому літописі, де на всі 5 сторінок тексту знаходимо аж 14 написань з -ВЪ.

Все це говорить про те, що жива вимова авторів і переписувачів староукраїнських пам'яток, не зважаючи ні на які граматичні канони і правописні традиції, досить помітно давала себе відчутти і в так званій книжній українській мові XVII ст.

В досліджуваних пам'ятках досить поширені форми так званого плюсквамперфекта, тобто давноминулого чи передминулого часу, що вживаються для передачі дії, завершеної раніше дії, висловленої минулим часом.

В літописах знаходимо тільки нові форми передминулого часу, що творяться шляхом сполучення форм минулого часу (звичайно, нових історично — дієприкметника на -ЛЪ, -ЛА, -ЛО) з допоміжним дієсловом БЫТИ минулого часу (знову ж таки нового з опущеним допоміжним дієсловом тобто БЫЛЪ, БЫЛА, БЫЛО замість старіших БЫЛЪ ЕСМЬ, БЫЛЪ ЕСИ, БЫЛЪ ЕСТЬ і т. д.):

З досить великої кількості форм плюсквамперфекта, що вживаються здебільшого як присудки в складних реченнях, наведемо хоч деякі: И такъ по оной згодѣ понаиздили урядове на Украину были (Л С, 23); И сам господаръ уступилъ былъ з Ясъ мѣста столечного (Л С, 23); И козаки, що уступили были з своихъ дворов знову ся понаворочали (Л С, 32); Который на унію былъ присягль (Л Л, 240); И самого Хмелницкого, сподкавши его подъ Озерною, мало не розбили, бо войско свое Хмелницкий распустилъ былъ (Ч Л, 25). Але козаков ляхи не достали, бо валечне ся были окопали (Х Л, 78) і т. д.

В Київському літописі кілька раз зустрічається форма аориста: Початку старого нигдѣ у кройникахъ не обретохомъ (К Л, 81); Обретохомъ въ кройнице (К Л, 83); Огледахъ все очима своими, написахъ достовѣрно (К Л, 83); Въ томъ же богоспасаемомъ граде Києве быша (К Л, 83).

Форми аориста знаходимо тільки в другій частині Київського літопису, автором якої був якийсь священник Кирило Іванович. Цікаво відзначити, що форми аориста вживаються тільки в описі відновлення церкви, в 1613 р., а при описі подальших подій (літопис ведено до 1621 р.) цієї форми вже нема. Звичайно, що людина духовного звання, пишучи про близькі їй церковні справи, стилізувала, як могла, свою мову під церковнослов'янську, що й проявлялось в даному випадку в уживанні форми аориста.

Кілька раз форму аориста знаходимо і в Чернігівському літописі; правда, в такій формі вживається тільки одне слово УМРЕ: Михайль, кроль полскій, в Ілвовѣ умре (Ч Л, 34); Гедеонъ Святополкъ, митрополитъ Киевскій умре (Ч Л, 39). Важко сказати, чи були такі написання в оригіналі літопису. Такі написання знаходимо лише в так званому семінарському списку (він належав Чернігівській духовній семінарії), за яким М. Білозерський видав частину цього літопису. В списку ж, яким користувався О. Лазаревський при другому виданні Чернігівського літопису скрізь на місці УМРЕ стоїть: УМЕРЪ чи ПОМЕРЪ.

Досить часто в українських літописах XVII ст. простий присудок висловлюється і дієслівними формами умовного способу.

В досліджуваних пам'ятках зустрічаємо тільки нові форми умовного способу, що творяться шляхом приєднання до форм минулого часу (звичайно, нових, що історично були дієприкметниками на -ЛЪ, -ЛА, -ЛО) умовної частки БЫ. Інколи замість БЫ виступає і скорочена форма цієї частки — БЪ.

Присудок, висловлений дієсловом умовного способу, зокрема вживається в підрядних реченнях: умовних та допустових,

як: Не жалуючи козака, хоча й бы згинуль (Л С, 4); Хоча й бы якого языка татарского поймали козаки (Л С, 4); Такое войско збираемъ, котрымъ бы за помочю Божю наездомъ его отпоръ учинити се могъ (К Л, 88); И остаток бы былъ выгинуль (Л Л, 259); Сди бы насъ зламали, не зоставили бы и наслѣдку руского (Ч Л, 21); Еслибъ не ярина, гречки и проса, то люде бъ зъ голоду помирали (Х Л, 78) і т. д.

Простий присудок в цих пам'ятках передається і формою дієслів наказового способу. Правда, сам характер пам'яток (літопис, розповідь про дії минулого) зумовлював те, що форми наказового способу вживалися тут дуже рідко. Тільки інколи для пожвавлення розповіді автор вводить пряму мову, в якій зустрічаються і форми наказового способу.

Так, в літописі Самовидця знаходимо лише одне речення з дієсловом наказового способу: Але тое собѣ уважайте, жеби-сте ви додержали своєї вѣрности (Л С, 104).

Зовсім не знаходимо форм наказового способу в Хмельницькому, Межигірському і Добромильському літописах.

В інших літописах XVII ст. форми дієслів наказового способу, хоч і в малій кількості (зокрема, в Чернігівському літописі тільки раз і то в фразеологічному звороті: Чого не дай Боже — стор. 21), але знаходимо; правда, в Львівському літописі, що взагалі характеризується живістю викладу, форми наказового способу зустрічаються частіше і то не лише прості, в 2-ій ос., а й описові для 3-ої особи; порівнюючи часто зустрічаємо їх і в Київському літописі: Да не возми ни хто сихъ словъ ложно, но вѣруй (К Л, 83); Нехай зостане зъ милостию вашею (К Л, 90), Нехочу я зъ Грицями воевати, нехай ідуть до ролѣ, або свінѣ пасти (Л Л, 237); Заховай насъ з ласки своєї (Л Л, 253) і т. д.

Взагалі ж в згадуваних пам'ятках, там, де можна було б чекати форми наказового способу, звичайно знаходимо форми умовного способу з значенням бажальним чи взагалі з значенням мети, як в реченнях типу: Посилаеть его царское величество боярина и оружничого Богдана Матвѣевича Хитрого до войска Запорожского, жебы при нему войско гетмана собѣ вибрали и жебы гетманъ присягу виконалъ на подданство его царскому величеству и жебы той запалъ mezi войском ускромилъ, але едностайне жеби собѣ гетмана вибрали и тому повинувалися, яко и старому Хмельницькому (Л С, 52), чи форми інфінітиву, як в реченнях типу: Где хто що познает, то тое отбирати на Украинѣ (Л С, 95); А которое (військо — С. Б.) зостаеть по семъ боку Днѣпра, то повинно слухати его царского величества (Л С, 96).

Передається простий присудок і так званими безособовими дієсловами і віддієприкметниковою присудковою формою на -но, -то: А инній трупъ ажъ на Запорожже позаносило (Л С, 67); Тамъ Тимоша убито (Л С, 46); Тое в жартъ повернено (Л С, 77) і т. д.

Закінчуючи огляд способів вияву простого присудка за допомогою різних дієслівних форм в українських літописах XVII ст., окремо скажемо ще кілька слів і відносно тих простих присудків, що висловлені так званими зворотними дієсловами.

В літописах частка СЯ частіше стоїть після дієслова, зливаючись з ним, як і в сучасній українській мові, в більшості її говорів, в одне слово. Але досить часто вона знаходиться і перед дієсловом, не зливаючись з ним, в одне слово; причому між дієсловом і часткою можуть часто стояти ще й якісь інші слова речення: Козаки, що уступили были з своихъ дворовъ, знову ся понаворочали (Л С, 32); Аж косткою рыбею самъ задувился (К Л, 73); Напишу, што се деяло за веку мого (К Л, 37); Пóтимъ зобравшися почáли ся купити зевсюдъ (Л Л, 240); Въ рускихъ и польскихъ що ся сторонахъ дѣяло (Ч Л, 12); На Вкраинѣ рѣки зафарбовалися отъ кривѣ (Х Л, 78); Сонце затмилося страшно (М Л, 98); Тое списаль, що ся за моего живота дѣяло (Д Л, 239) і т. д.

2. Складений присудок

Складений присудок в українських літописах XVII ст. буває іменним і дієслівним. І в тому, і в другому випадку обов'язковою є наявність допоміжного дієслова, що вказує на час і спосіб (правда, в теперішньому часі допоміжне дієслово «бути» часто опускається, хоч і розуміється), другою ж складовою частиною в іменному складеному присудку є одно з імен (іменник, прикметник і т. д.), а в дієслівному — інфінітив.

Щодо першої складової частини складеного присудка, то в літописах найчастіше це є дієслово «бути» в формі минулого часу. Це дієслово в досліджуваних пам'ятках, як і взагалі в книжній українській мові XVII ст.¹, виступає ще в старовинній формі з Ї в корені, яке часто, в зв'язку з плутанням з И, замінюється И.

Проте, жива вимова дає себе відчутти і тут, і ми зрідка зустрічаємо написання цього дієслова з У на місці Ї в корені: Бо в той часъ не було милосердія (Л С, 16); Жеби одному гетманомъ бути (Л С, 71) і т. д.

¹ Див.: П. Житецький, Цит. праця, стор. 70.

В ролі допоміжного дієслова виступають і інші дієслова, зокрема СТАТИ, МАТИ і т. д. Такі допоміжні дієслова, зокрема, дуже поширені в дієслівних складених присудках.

Друга складова частина складеного присудка в досліджуваних літописах найчастіше в іменному складеному присудку передається:

а) членним чи нечленним прикметником: А тотъ колодязь былъ глибокій (Л С, 33); И такъ тая Украина стала пуста (Л С, 127); Розрухъ барзо великий былъ (К Л, 90); Радъ былъ барзо (Л Л, 250); Субботовъ тогда былъ пустъ (Ч Л, 30); А в новое тежъ малая была утѣха (Х Л, 78); Дожчь былъ у ночи квалтовный (М Л, 95); Голод барзо великий былъ (Д Л, 239) і т. д.

Значно рідше прикметник, що входить в склад складеного присудка, стоїть в орудному відмінку, причому в такому разі допоміжне дієслово уже не може опускатись. Так, в літописі Самовидця читаємо: Был старшимъ ксіонже Еремѣй Вышневецкій (Л С, 21); Жолиѣре що далѣй срозшими на людей становляться (Л С, 30); Барзо хоримъ самъ Хмельницькій былъ (Л С, 48); Гуляницькій з войскомъ в Конотопѣ zostалъ волнимъ от облеженія (Л С, 58); Старшимъ у Чигиринѣ тотъ же Коровченко zostалъ (Л С, 131); Чигиринъ zostалъ волнимъ (Л С, 138).

В інших досліджуваних пам'ятках аналогічних прикладів нам не вдалося відшукати.

б) Дієприкметником як в членній, так і в нечленній формі: А таляръ битій под печатю царскою былъ (Л С, 39); А церковь великая была завѣянная (Л С, 42); Баязить, цѣсаръ турецкій, от Тамерляна, хана татарского, былъ пойманный и въ клѣтце замкнений и завжды былъ вожонъ (К Л, 74); А капитанъ, который былъ пойманный, на великой помочи былъ козакомъ (Л Л, 241); Съ той же бойни взяли былъ панъ Синявский (Х Л, 79) і т. д.

Зрідка, навіть дуже рідко, дієприкметники, виступаючи в ролі іменної частини складеного присудка, мають форму орудного відмінка, та й то в такому випадку вони часто субстантивуються: И от того часу стался подданим Турчиновѣ (Л С, 106); Косинській воевалъ съ поляками и zostалъ отъ нихъ подъ Пяткою поражонимъ (Ч Л, 12) і т. д.

в) Іменником, який в ролі складової частини складеного присудка виступає в різних відмінках. Так, він виступає в називному відмінку: Початокъ и причина войны Хмельницкого есть едино от ляховъ на православіе гоненіе и козаковъ отягощеніе (Л С, 3); А потрава онимъ всякій звѣрь, что есть на свѣтѣ (Л С, 38); А передъ нимъ былъ митрополитъ Михайло

Рогоза, той былъ начальникъ той болести (К Л, 79); Полковникъ ей былъ нѣякій Лешчѣнскій (Л Л, 243); Абы воевода кїевскій завше Русинъ былъ (Л Л, 267); Гетманъ полный всѣхъ подь свои рейментъ взялъ и полковники ляхи надь каждымъ полкомъ поставилъ (М Л, 96); Тамъ былъ гетманъ наказный козацкий Лизогуб (М Л, 99) і т. д.

Причому, допоміжне дієслово «бути» в формі теперішнього часу звичайно опускається, хоча, як видно із наведених прикладів, може і не опускатись, як і в сучасній науковій мові.

Правда, приклади, де б іменник називного відм. виступав як складова частина складеного присудка, нечисленні, особливо при допоміжних дієсловах минулого часу.

Значно частіше в ролі другої складової частини складеного присудка виступає іменник у формі орудного відмінка: Гладкий гетманомъ отзивался (Л С, 29); Былъ посломъ Виневскій (Л С, 51); Добрим приводцею былъ (Л С, 68); Іванъ Попович былъ полковником (Л С, 78); Хто причиною былъ смерти небожчика цара Федора (Л С, 153); Жеби оба царями были (Л С, 154); Которіе вожами славными были у войскахъ московскихъ (Л С, 154); Панъ Жолковский былъ гетманомъ полнымъ (К Л, 77); Котрый былъ 30 лѣтъ ротмистромъ (Л Л, 242); Въ Лубняхъ мужикъ одинъ назвалсе царем (Ч Л, 16); Въ тотъ часъ Малынка подстаростимъ былъ (Х Л, 78) і т. д.

Це так званий орудний предикативний — одна з важливіших синтаксичних особливостей всіх слов'янських мов, що прогресивно розвивається в них.

Конструкції з орудним предикативним, зокрема, часто поширені в літописі Самовидця, не так рідко знаходимо їх в Чернігівському літописі, але в Львівському літописі їх зовсім мало, а в літописах Межигірському й Добромильському вони зовсім відсутні. Правда, в Добромильському літописі взагалі не зустрічаються складені присудки з іменниками в іменній частині, але в Межигірському літописі знаходимо аж дві конструкції з так званим називним предикативним.

Орудний предикативний в досліджуваних пам'ятках зустрічається тільки з допоміжними дієсловами в формі минулого часу; причому в такій конструкції орудний іменника звичайно означає особу за її посадою, чином, саном і т. д. Лише зрідка вживаються в таких конструкціях абстрактні іменники (тільки один: причиною — Л С, 153).

Зрідка, власне, тільки 2 рази в літописі Самовидця, зустрічається конструкція із знахідним відмінком іменника з прийменником ЗА: Хмельницкого собѣ за старшого приняли (Л С, 7); То собѣ за нещастя мѣлъ (Л С, 169).

Ця конструкція, як відомо, взагалі широко вживається в народній розмовній українській мові на означення посади, професії і взагалі неістотної, тимчасової ознаки людини, а також тимчасової ролі речі. Вона йде в паралель з так званим двійним знахідним (див. далі); порівн., наприклад: И тамъ жону собѣ понялъ куму Чаплинскую (Л С, 16).

г) За складені присудки треба вважати і присудки в реченнях типу: И того мало было (Л С, 21); На которых барзо трудно было (Л С, 21); Трудно было приступити (Л С, 67); Жаль было гетманство положить (Л С, 128); Которих было барзо много (Л Л, 249); Тамъ ляхомъ было тѣсно, хоч же ихъ было много (Х Л, 80) і т. д.

Другою складовою частиною цих складених присудків є прислівники.

Крім іменних складених присудків, в українських літописах XVII ст. досить поширені і дієслівні складені присудки, в яких першою складовою частиною виступає будь-яке дієслово у функції допоміжного, а другою — дієслово в формі інфінітиву: Постановили — противко кого тую войну мали поднести (Л С, 54); Даль знати пану Гетманови (Л Л, 24); заставныхъ сенаторовъ казалъ до кроля отпровадити (Ч Л, 21); На миръ сталъ кроль волати (М Л, 98) і т. д.

§ 3. Особливості узгодження присудка з підметом.

В досліджуваних пам'ятках присудок, як і звичайно, узгоджується з підметом. Якщо присудок виражений дієсловом теперішнього чи майбутнього часу, а також формою наказового способу, то це узгодження відбувається, як і звичайно, в особі і числі, якщо ж присудок виражений дієсловом минулого часу чи формою умовного способу — то в роді і числі. Це звичайна форма вияву зв'язку присудка з підметом і особливих коментаріїв не потребує. Ми зупинимось лише на характерних особливостях узгодження присудка з підметом, що спостерігаються в досліджуваних пам'ятках.

Значний інтерес являє узгодження присудка з підметом, висловленим іменами збірними і взагалі іменниками з збірним значенням. Присудок при такому підметі може стояти як у множині, так і в однині; причому при наявності кількох присудків при такому одному підметі одні з присудків можуть стояти в однині (частіше ті, що стоять ближче до підмета), інші — у множині. Це зокрема буває тоді, коли між присудками і підметом стоять якісь відокремлені звороти: И такъ народъ посполитій на Украинѣ, послышавши о знесенію войск

короннихъ и гетманов, заразъ почали ся купити в полки (Л С, 12); Але зась скупившись тотъ полкъ у Максимовцѣ над Днѣпромъ, тое войско розбили (Л С, 16); А такъ тое войско безъ табуру увойшло на Украину и, заставши Хмелницкого, при нему скупившись, стали табуромъ под Бѣлою Церквою и по орду заразъ послали (Л С, 26); А литовское войско стало в Стародубовщинѣ (Л С, 29); Козацтво зась, зостаючое в городахъ, волно сходили з тихъ городовъ, кидаючи набитки свои (Л С, 29); Знову зась козацтво, которое зостаеть на томъ боку Днѣпра, якъ Чигиринъ, Черкасы, то повинни слухати короля его милости, а которое зостаеть на семъ боку Днѣпра, то повинно слухати его царского величества (Л С, 96); Того жъ року орда барзо шкоди много начинила по заднѣпром, по самий городъ Киевъ: людей побрали, порубали купцов колумийцовъ (Л С, 164) і т. д.

Якщо маємо кілька однорідних підметів, що стоять в однині, то присудок при них звичайно стоїть в множині; зокрема це буває тоді, коли присудок стоїть після однорідних підметів: Уступаючи ханъ и Хмелницкій з Заднѣпра, зоставили козаковъ у Арклѣвѣ и татаръ коло Арклѣва (Л С, 64); Князь Ромодановскій и гетманъ Брюховецкій мѣли потребу в Переговци, под Новгородкомъ (Л С, 83); По той згодѣ уманской Ханенко и Суховѣенко и Хмелниченко... затягнули знову орду кримскую... (Л С, 106) і т. д.

Коли ж присудок стоїть перед однорідними підметами, то він може стояти і стоїть звичайно в однині: Того жъ року з заточення випущень з Малборкгу метрополита Иосифъ Тукалскій и Хмелницкій молодій и Гуляницкій (Л С, 95).

В реченнях з складеним підметом, що виражений сполукою іменника називн. відм. з іменником в орудному відм. з прийменником **З** (**ЗЪ**) **С** (**СЪ**), присудок частіше стоїть в множині, хоча може стояти і в однині: Орда с козаками тое войско розгромили (Л С, 14); И такъ Хмелницкій з своими войсками и татарами или с ордами великими просто ку Львову потягли... (Л С, 15); Хмелницкій з писаремъ **скочили** до хана (Л С, 25); Такъ же и архимандрита печерскій Иосиф Тризна з братнею зоставили у монастиру печерскомъ, любо великую шкоду и небезпечность здоровья мѣли (Л С, 27); Ханъ з Хмелницким **пустился** просто ку Камянцовѣ Подолскому (Л С, 31); И такъ староста Потоцкій з Лянскоронскимъ **отдали** Камянець Турчиновѣ (Л С, 115) і т. д.

При складеному підметі, висловленому числівником називного відм. в сполуці з іменником в називному чи родовому відм., присудок може стояти в множині: Того жъ року и лѣта

на Москву приехали два патрiярхи (Л С, 93); Того жъ року в Нѣмцехъ якіесь пророки два явились (Л С, 151).

Але поруч зустрічаємо приклади, де присудок в минулому часі приймає форму однини середнього роду: Осми полковъ стало (Л С, 37); Два цари на Москвѣ стало (Л С, 154).

Присудок стоїть у формі минулого часу однини середнього роду і тоді, коли в складеному підметі замість числівника виступає прислівник числового значення: На которых переправахъ много козацтва погинуло (Л С, 26); Много вимерло людей (Л С, 32) і т. д.

Інтерес становлять і приклади, в яких по суті порушено узгодження в числі; причому важко пояснити таке порушення: Гетманъ Хмельницький першої неделѣ петрова посту дали бой слухній войску королевскому (Л С, 24); А гетманъ Хмельницький ставши под Камянцемъ Подолскимъ, много шкоди начинили: по за Лвовомъ и по Волинню попустошивши и наполнивши ясиромъ орду, повернуль до Чигирина и отпустиль орду (Л С, 32); А Хмельницький, спустошивши войско, тягнуль з України к полскимъ городамъ, где притягши под Пилявцѣ, не доходячи Константинова Великого, там споткалися з войскомъ короннимъ (Л С, 14) і т. д.

Можна пояснювати окремі випадки порушення узгодження присудка з підметом по-різному: так, в першому з наведених прикладів, мабуть, розуміється підмет складений (Хмельницький з ханом), бо ж з контексту стає відомо, що Хмельницький воював тоді разом з ханом кримським; те ж саме маємо і в другому прикладі. В третьому реченні також розуміється підмет складений, і узгодження присудка з підметом тут таке ж, як і взагалі в аналогічних реченнях з складеним підметом в даній пам'ятці.

§ 4. Означення

В досліджуваних літописах, як і взагалі в наших мовах, в ролі означення виступають в першу чергу прикметники як якісні, так і відносні (зокрема присвійні): Того жъ року и мѣдьяніе копѣйки повстали (Л С, 39); Чего он отмовляется якъ старая дѣвка хорошого жениха (Л С, 102); Отъ того часу великая неприязнь козакомъ зъ ляхами зщалася (Ч Л, 17); Мало людемъ бѣднымъ было отрады (Х Л, 81); Осадиль ихъ въ мѣстѣ тѣсномъ (М Л, 26); Маленька кометка показалася (Д Л, 240) і т. д.

В літописах переважає постпозитивне означення, хоч і препозитивне трапляється не так вже і рідко. В постпозиції, зокре-

ма, частіше стоїть означення, висловлене відносним (отже, і присвійним) прикметником.

Означення тут часто передається і пасивним дієприкметником: Незличоними своїми войсками козацкими (Л С, 19); От того трупу паленого (Л С, 44); С писмомъ тоей постановленою комиссії (Л С, 95); Забранніє рѣчи (Л С, 95); Шкода незличо́ная была вшиткимъ (Л Л, 239); Незносные и невимовные чинили кривды (Ч Л, 21) і т. д.

Пасивні дієприкметники в ролі означення часто виступають в сполученні з іншими словами, створюючи так звані дієприкметникові звороти.

В ролі означення виступають і активні дієприкметники, але тільки в сполученні з іншими словами, тобто в так званих дієприкметникових зворотах.

В ролі означення часто виступають і займенники вказівні, означальні, присвійні, частково неозначені і відносні, тобто так звані займенники прикметникового типу: Того жъ року (Л С, 7 і далі майже на кожній сторінці); И посполитимъ людемъ, в тихъ краяхъ живучимъ, тая ж бѣда была (Л С, 15); По усѣхъ земляхъ слава козацкая и Хмелницкого пошла (Л С, 18); Иншій полкъ мѣль козацтва тисячъ больше двадцати (Л С, 20); На которіе ихъ слова Дорошенко до Чернѣгова послалъ своихъ козаковъ (Л С, 99); Якіесь пророки два явились (Л С, 151); На корогви была написана литера якась (К Л, 73); На твою опеку посылаю сына моего (Д Л, 238); А возы ихъ побрали зъ скарбами (Л Л, 243); Тои весни три мѣсяцы не було дожду (Х Л, 78); По иншихъ мѣстечкахъ и селахъ всѣхъ стацѣю брали (М Л, 25); Татарове по самую Вислу спустошили (Д Л, 239) і т. д.

Вказівний займенник ТОИ, ТАЯ, ТОЕ інколи, зокрема в літописі Самовидця, вживається в ширшому значенні, ніж вузьковказівне; він час від часу немов би губить своє обмежене, вузьковказівне значення і починає виконувати роль немов би означеного артикля: И такъ тіе тѣла побитихъ зоставали в томъ колодязѣ (Л С, 33); И якъ тотъ огонь погаслъ, тотъ трупъ... братъ его узялъ (Л С, 44); И тая булава часъ немалій лежала в той радѣ (Л С, 49) і т. д.¹

В ролі означення виступає і займенник ОНЪ із значенням вказівним (ОНИИ, ОНА, ОНОЕ); причому часто він стоїть поруч з займенником ТОИ: По оной згодѣ (Л С, 23, трохи

¹ Це питання потребує спеціального дослідження, бо ж подібний «артикуль» досить часто вживається і в сучасній мові, зокрема в приказках, прислів'ях і т. д.: Бреду горем, мов тим морем (Українська народна приказка, К., 1939, стор. 19); Ходить по світі, мов той лін по воді (там же, стор. 328) і т. д.

нижче на цій же сторінці: по той згодѣ); Яко оній Хмелницькій передъ смертю в опеку того сина свого подалъ (Л Л, 50); Оного Куницкого... убили (Л С, 160): Тамъ же онихъ козаковъ на онимъ мѣсцу ненайшовши, другихъ натрафили (Л Л, 241) і т. д.

В ролі означення виступає і форма родового відмінка особового займенника 3-ої особи, що розуміється як присвійний займенник: На чомъ бы воля їхъ была (Л С, 49); Немало его компанѣи (Л С, 102); З братами его (Л С, 113); И труповъ ихъ не дано ховати (Л С, 192); А возы ихъ побрали зъ скарбами (Л Л, 243) і т. д.

Та це вже інший різновид означення, так зване означення неузгоджене.

В досліджуваних пам'ятках в ролі означення виступають і порядкові числівники: От першого року тоєи війни (Л С, 32); У спасовку першої недели (Л С, 39); До третєго дня (Л С, 50); На першомъ тижню (Л С, 100); Четвертого року (Л С, 103); Першій митрополитъ киевскій (Ч Л, 38) і т. д.

Порядкові числівники, виступаючи в ролі означення, узгоджуються, як і прикметники, з означуваним словом в роді, числі і відмінку. Правда, часто в літописах порядкові числівники передаються цифрами, і в таких випадках важко говорити про особливості узгодження, хоча й інколи зустрічаємо написання типу: сентеврія 13-го (Л С, 159); августа 18-го (Ч Л, 33) і т. д.

Означення в досліджуваних пам'ятках може передаватись і іменником.

В ролі означення іменник частіше виступає в родовому відмінку без прийменника: За урядъ гетманства (Л С, 49); Отмовляється молодостію лѣтъ своихъ и фрасункомъ смерти родича своего (Л С, 49); Отдавалъ до рукъ Хмелницкого (Л С, 50); Пришолъ тотъ день среди (Л С, 50); Былъ старшимъ братъ царя Шуйского (К Л, 79); Где лежало тѣло отца ей (Л Л, 252) і т. д.

Іменник родового відм. в ролі означення може виступати і в нероздільному сполученні з прикметником, займенником або числівником: Узяли войска его царского величества (Л С, 45); Дано плату по шесть копъ (Л С, 195); Того ж року войско ходило полку киевского и переясловского и компанії под Очаковъ (Л С, 183) і т. д.

Іменники в ролі означення можуть виступати в формі родового та інших непрямих відмінків з прийменниками: Подписокъ с канцеляріи (Л С, 96); Назбиралъ компанѣи з Литви, ляховъ и инных (Л С, 102); Видячи там великую налогу от

бѣсурманъ християномъ (Л С, 158); А войска наши козацкіе стояли коло Днѣпра на залозѣ от татаръ (Л С, 177) і т. д.

Крім того, в досліджуваних пам'ятках досить поширені так звані прикладки. Та про них мова буде йти окремо.

§ 5 Обставинні слова

В українських літописах XVII ст. обставини в першу чергу, звичайно, висловлюються прислівниками; причому, обставинами бувають як власне прислівники, так і прислівникові сполучення, що складаються з прийменника і іменника, в яких іменник зберігає свій конкретний зміст і граматичну форму: Же заледво могли справитися (Л С, 21); Напавши на Волоскую землю, в нѣвець усю обернули (Л С, 23); Осадивши Быховъ Старій накрепко людми военними (Л С, 38); И ясиру сотъ на три живцемъ пригнали (Л С, 184); Чого передъ тым николи не бывало (К Л, 79); Хотѣли бы назадъ, але нѣякъ было (Л Л, 259); А Хмелницкій приихалъ у сту коней до обозу полского нарядно, бочно, вбройно (Ч Л, 20); А до орды безъ личбы паняць пошло (Х Л, 79); Слонце затмилося страшно (М Л, 98); И тамъ до часу згоду учинили съ собою (Д Л, 239) і т. д.

Обставини можуть передаватися також діеприслівниками: Всѣ войска коронные, скупившись, просто рушили на Украину (Л С, 39); А напотомъ, збунтовавшись, назадъ уступили (Л С, 48); Зачимъ наши, здумѣвшись, ослабѣли (К Л, 73); Потымъ зобравшись почалися купити зевсюдь (Л Л, 240); А ляхи, утѣкаючи, заперлися въ Збаражю (Ч Л, 19) і т. д.

Діеприслівники, виступаючи в ролі обставин, частіше мають при собі ще й якісь пояснюючі слова, разом з якими творять діеприслівникові звороти. Та й одинокі діеприслівники часто відчуваються як відокремлені (в написанні вони часто відокремлюються комами) і є, власне, одним із засобів ускладнення простого речення.

В ролі обставинних слів в досліджуваних пам'ятках виступають і іменники в різних непрямих відмінках як з прийменниками, так і без них: И днемъ перед Успеніем Богородици уступило войско козацкое (Л С, 22); Того жъ року, заразь на весну, его царское величество... ознаймуеть, же войною идетъ на короля полского (Л С, 39); Того жъ року августа 9, перед свѣтом земля тряслася с понедѣлка на вовторок (Л С, 152); Въ лѣтѣ былъ такий морозъ три дни (К Л, 76); Грѣшѣ въ гору пошли (Л Л, 238); Тогожъ року... дорожня ся почала (Л Л, 238); Оттягнулъ пречъ зъ ганбою (Ч Л, 15); Того жъ року, мѣсяца апреля 9 дня, исъ овторка на середу земля ся

трясла перед Воскресеніємъ Христовимъ (Х Л, 81); Ноемврія 7 дня трясеня землѣ было в день, въ недѣлю, съ полудня (М Л, 95); подъ Видно, мѣсто столечное цѣсарское спровадилъ и до оногo штурмовалъ презъ килка недель (Д Л, 240) і т. д.

В ролі обставинних слів зрідка може виступати і інфінітив. За значенням це будуть здебільшого обставини мети: Ишли (польські війська — С. Б.) просто на Запороже зносити Хмельницького (Л С, 12); Послалъ (Хмельницький — С. Б.) до Волохъ женити сина своего (Л С, 32) і т. д.

§ 6. Додатки

В українських літописах XVII ст. додатки висловлюються:

1. Іменниками в непрямах відмінках: Орда не брала полону (Л С, 15); Далъ добрій бой обоимъ тимъ войскамъ (Л С, 27); Того жъ року шведъ на Полщу повсталъ и многіе города побралъ (Л С, 39); И зъ школи занѣсь въ домъ хоробу горячку, а всѣ хорѣли в дому (Л Л, 239); А самому Жовковскому, Гетманови, мужик сокирою голову оттял (Ч Л, 13); Того жъ року подъ Макушами стоялъ обозъ и великіе шкоды починил Доминика зъ Морушь (Х Л, 77); Знову войну поднесли козаки противъ коронѣ полскої (М Л, 95) і т. д.

2. Прикметниками в непрямах відмінках: Жена оному скочила через плотъ з молодшимъ (Л С, 100); И тихъ бѣднихъ погубили (Л С, 145); Увесь порядокъ войсковий поручено обозному войсковому (Л С, 169) і т. д.

В ролі додатка звичайно виступають прикметники субстантивовані.

3. Числівниками і сполученнями числівників (кількісних) в знахідн. відм. з іменником в родовому відм.: Бо сила великая была, которыхъ меновано седмъ кротъ сто тысячей (Л С, 45); И тые четыре бани около неи знову робили (К Л, 62); Невѣста уродила дѣтѣй двоѣ (Л Л, 237); Хмельнѣцкій взялъ половину войска козацкогo — мѣлъ полтора ста тысячей — также и орды половину (Ч Л, 20); Жито тогды было по чтыри злотых осмака, просо по три и по 10 осмака, ярь по три, овесь по два (Х Л, 81) і т. д.

4. Займенниками: З радостію на тое позволивъ (Л С, 7); За ними втропи помалу йшли (Л С, 8); Аж каждого витягали (Л С, 43); Нѣ мѣлъ нѣ од когo наступованя (Л С, 46); Нихто его не зналъ (К Л, 78); Одослалъ ихъ до короля, абы имъ привилей надалъ (Л Л, 239); И того розстрѣляли (Л Л, 243); Палъ предъ нимъ на землю (Ч Л, 20); А зъ нимъ вой-

ско незличоное (Х Л, 80); А пань гетмань за ними въ тропы (М Л, 96); Згоду учинили съ собою (Д Л, 239) і т. д.

5. Дієприкметником: Оній тих посланнихъ лядскихъ погромилъ (Л С, 71); Епископъ Мефтодій протопопу послалъ при тихъ же посланнихъ (Л С, 77); Заслуженое поднялся платити (К Л, 80); Челядника Петра на штуки розсѣкли й трохъ подданныхъ (Л Л, 240) і т. д.

Дієприкметники, як прикметники, виступаючи в ролі додатків, субстантивуються.

6. Інфінітивом: Жеби ему помагали войска лядскіє зносити (Л С, 7); Приказалъ з шанцовъ войску уступити (Л С, 61); На оной радѣ постановляли ити з войскомъ под Львовъ (Л С, 62); Тое Турчинъ почувши, почалъ о примиря просити (Л Л, 250); Казалъ отпочинути дни два (Ч Л, 15) і т. д.

7. Цілим словосполученням з значенням іменника в непрямому відмінку: И тамъ осажено короля его милость (Л С, 21); Як юже «буди імя Господне» співано (Л С, 42); Хочеть оторватися от его царского величества (Л С, 52); Же «Духа истинного» не мовити у «Вѣрую» (Л С, 131) і т. д.

§ 7. Зауваження до вживання відмінкових форм

Оскільки додатки звичайно передаються іменниками та іншими так званими іменними частинами мови в непрямих відмінках, то і звернемося до розгляду вживання різних відмінкових форм в досліджуваних пам'ятках.

Іменниками та іншими субстантивованими словами в формі непрямих відмінків в літописах, як і взагалі в українській мові, передаються не тільки додатки (правда, додатки переважно), а й інші члени речення: і означення, і обставини.

Тому поруч, для зручності, розглянемо вживання відмінкових форм і в цих функціях. Крім того, маючи на увазі те, що іменники та інші субстантивовані слова в цих функціях виступають як слова залежні і що залежність буває як безпосередня, висловлена лише через відмінкову флексію, так і посередня, висловлена, крім відмінкової флексії, ще й через різні прийменники, то й далі при розгляді вживання відмінкових форм кожен тип залежності будемо розглядати окремо.

А) Родовий відмінок. В українських літописах XVII ст., як і взагалі в українській мові, досить широко вживаються як безприйменникові, так і прийменникові конструкції з родовим відмінком в найрізноманітніших значеннях.

З безприйменникових конструкцій родового зокрема відзначимо конструкції так званого родового об'єкта. Інтересно, що конструкції родового з цим значенням порівнюючи рідко вживаються в досліджуваних пам'ятках при іменниках: Ідуть на оборону Қодака (Л С, 16); Початок року (Л С, 104); Мстечися забитя отця (К Л, 80); Пустиль... без датку вышпомяненой суммы (Ч Л, 34) і т. д.

Зате в усіх досліджуваних літописах поширені конструкції з подібним значенням при дієсловах: Причини... шукаль (Л С, 30); Докончилъ згоди (Л С, 59); Додержали своей вѣрности (Л С, 104); Варуючи своего здоровья (Л С, 129); Хочачи оним заборонити тоей дороги (Л С, 161); Посту великого уменшилъ (К Л, 73); Прав старих поправилъ (Л Л, 266); Рождества Христова отпраповалъ в Козелцу (Ч Л, 31) і т. д.

Такі конструкції безсумнівно йдуть в паралель з дієслівними конструкціями знахідного прямого об'єкта (порівн. хоча б приклади на стор. 204) і це дає підстави віднести їх до конструкцій родового об'єкта, не зважаючи навіть на те, що дана група прикладів здається на перший погляд досить строкатою. До того ж треба мати на увазі і те, що подібні конструкції, як видно з прикладів, часто мають значення неповно охопленого об'єкта.

Конструкції цього типу широко відомі і в сучасній українській мові, зокрема в її говорах (численні приклади їх можна знайти хоча б в праці Є. Тимченка «Функции генитива в южнорусской языковой области» — 1913, де вони фігурують, правда, як конструкції родового частинного в широкому значенні).

До конструкції цього типу примикають конструкції так званого родового частинного чи партитивного: Неволно... держати не тилько меду горѣлки пива, але и браги (Л С, 4); А що би ся было озимини оказало (Л Л, 259); Хлѣба й всякой харчи брали (М Л, 96) і т. д.

Можна думати, що одним з різновидів родового об'єкта є конструкції родового з дієсловами ДОБИВАТИ, ДОСТАВАТИ і т. д., що виступають немов би з значенням намірово-досягальним (зокрема в сполуці з інфінітивом); Того войска коронного доставали (Л С, 9); Киевского замку доставали (Л С, 20); Наши Кгданска добивали (К Л, 76); Татаре Острога добивали (К Л, 76); Добивали мѣстечокъ і мѣсть (Л Л, 263); Ляхи зимою Уманя доставали (Ч Л, 23); Хотячи добивати городовъ (Ч Л, 25) і т. д.

До цих конструкцій тісно примикають конструкції родового з інфінітивом, що, як можна думати, є залишки старовинних супінових конструкцій: Ходилъ доставати Қодака (Л С,

16); Ходиль доставати Могилева (Л С, 39); Ходиль... доставати города (Л С, 88); Приходиль добивати Чигирина (Ч Л, 29); Ходиль... воевати Криму татарского (М Л, 99) і т. д., а також і конструкції родового означального: Козаки полку Нѣжинского (Л С, 68); На день пасхи (К Л, 73); При булавѣ войска Запорожского (Л Л, 267); Церков Воскресенія Христова (М Л, 95) і т. д.

Конструкції з родовим знаходимо і при різних числових назвах; це так званій родовий кількості: По килка цуговъ коней справляет (Л С, 5); Войска коронного тысячей шесть (Л С, 8); А болше шести тысячей не повинно козаковъ бити (Л С, 5); Даль мурзъ в килканадцать тысячъ (Л С, 25); Усіхъ девять персонъ (Л С, 42); Згорѣло людей живихъ чотиреста и тридцать (Л С, 43); По шесть золотыхъ былъ корецъ жита (К Л, 77); Пять миль отъ Борисполя (Л Л, 245); Зоставивши двѣ тысячи козаковъ (Ч Л, 14); По десять золотыхъ было жито (Х Л, 77); 16 лѣтъ на престолѣ сѣдѣлъ (М Л, 99); Жито было по золотыхъ 14 (Д Л, 239) і т. д.

Родовий відм. іменника чи його заступника завжди стоїть при дієслові з заперечною часткою: Козацтва не зналъ (Л С, 12); Рукъ своихъ не умочилъ (Л С, 13); Жадной ереси... не оказалось (Л С, 97); Сами своихъ кривдъ не мстилися (Л С, 171); Битви не хтель чинити (К Л, 80); Войска не пустилъ (Л Л, 250); Не було урожаю (Л Л, 260); Жебы столечной церкви святой Софїи не отрымали (М Л, 97); Обороны не было (Д Л, 240) і т. д.

З інших значень родового вкажемо ще на родовий часу, що дуже поширений в досліджуваних пам'ятках: Того жъ року саранча барзо великая (Л С, 17); Року 1648 (Л С, 7 і далі в усіх літописах); Того жъ лѣта (Л С, 55); Тоєижъ недѣлѣ (Л Л, 243); Того-жъ часу (Ч Л, 17); Того жъ року и того жъ мѣсяца (Х Л, 79) і т. д.

З приимениковых конструкцій з родовим відзначимо:

а) Родовий місця з приимениками ДО, У, КОЛО, З (СЪ), ИЗЪ (ИЗ, ИС), ВЕДЛЕ: До сѣчи отослалъ (Л С, 9); Не допустити оныхъ до тихъ княжихъ Байраковъ (Л С, 9); Отдалъ до Чигирина (Л С, 32); Зоставала у самого Днѣпра (Л С, 26); Коло Бугу стояли (Л С, 24); Зоставили коло Арклѣва (Л С, 64); Рушили з Заднѣпра (Л С, 31); Изъ Стародубова вигнано (Л С, 33); Уступали с поль (Л С, 174); Ведле села Шебелникъ (Л С, 143) і т. д.; Коло шляховъ татарскихъ таръ длавилъ (К Л, 92); До Полши недопушалъ (Л Л, 234); Поста́вили у столпа над Днѣпром (Л Л, 251); Триумф коло церкви отпраовати (Л Л, 253); Виходили зъ мѣста (Ч Л,

23); Ажъ до Букувъ мѣста и за Буки гониль іхъ (Ч Л, 24); Утекли до Збаражъ мѣста (Х Л, 80); Выгналь ляховъ зо всеи Украины (М Л, 97) і т. д.

б) Родовий причини з прийменниками З, ЗАДЛЯ, ОТ: Зоставити не могъ задля залогы (Л С, 7); Оное войско розгромиль з допущенія бозского (Л С, 10); Задля которых приходу зложилъ раду (Л С, 17); Занялася церковъ... з неопатрности паламаровой (Л С, 134); От которого запалення церкви... зовсѣмъ погорѣло (Л С, 135); От тоей церкви усе мѣсто вѣгорѣло (Л С, 136) і т. д.

в) Родовий направленості дії з прийменниками НАПРОТИВЪ, ПРОТИВЪ, ПРОТИВКО: Напротив пройшоль войск (Л С, 8); Пойшоль против короля (Л С, 23); Ходивъ против ляховъ (Л С, 94) і т. д.

г) Родовий відокремлення чи віддалення з прийменниками: ОТ (ОТЪ), ОД, З: Утѣкаючи от полковниковъ (Л С, 7); З того погрому поутѣкавши (Л С, 9); Уступувати з Украины (Л С, 12); Уступило войско козацкое и орда от Збаража (Л С, 22); Ишоль од Берестечка (Л С, 29); Отъ Кракова оттягнулъ (К Л, 77); Отъ Збаражъ мѣста отступиль (Х Л, 81) і т. д.

д) Родовий дійової особи з прийменником ОТ (ОТЪ) — конструкція, що також зрідка вживана в досліджуваних пам'ятках: Помѣшка великая была от унѣять и ксендзовъ ((Л С, 4); Зоставаль... в облеженю от козаковъ (Л С, 28); Отъ кадуковъ забить сповѣдник п. Замойского ксіондз Бартоск (Л Л, 258); На переправахъ отъ Ляховъ побито (Ч Л, 22); Розстрелянъ былъ от запорожцовъ (М Л, 96) і т. д.

Б) Давальний відмінок. Конструкції з давальним відмінком характеризуються невеликою кількістю значень, що тісно зв'язані між собою; вони, власне кажучи, виникають на ґрунті загального основного значення давального відмінка — цілеспрямованості дії, значення посереднього впливання якоїсь дії на предмет.

Найчастіше в українських літописах XVII ст., як і взагалі в українській мові, давальний відмінок означає особу чи річ, для якої що-небудь робиться їй на користь чи на шкоду, тобто адресата дії, пункт, куди направлена дія: А полковникомъ особливо треба дати и сотникамъ, и асауловъ, и писаревъ (Л С, 5); Откупъ за себе далъ ордѣ... (Л С, 15); Чинили кривди великіе людемъ (Л С, 16); Поступили своему папежу на три лѣта пятаю часть своихъ доходовъ (К Л, 73); Казаль гетманови своему (Л Л, 247); Обѣцявши козакомъ волности (Л Л, 267); Далъ сорокъ возовъ лизоминъ вшелякихъ войску (Ч Л, 21); Мало людемъ бѣд-

ним було отрады (Х Л, 81); Добре всему народу выгодилъ (М Л, 96) і т. д.

Відзначимо ще й деякі різновиди конструкцій цього типу, зокрема коли давальний означає:

а) Об'єкт, кому наказано, заборонено і т. д.: Приказалъ... войску (Л С, 22); Полкомъ приказалъ (Л С, 24) і т. д.; Господареві Волоскому розказалъ (Л Л, 248); Росказалъ имъ мѣсто будовати (Л Л, 258) і т. д.

До цього примикають конструкції з інфінітивом ИТИ, БЫТИ із значенням дії, яка неодмінно повинна відбутися: Ити... полку киевскому (Л С, 62); Столнику... ити въ поселствѣ (Л С, 93); Позволилъ бояринъ радѣ быти (Л С, 171) і т. д.

б) Об'єкт покори, послуху, довір'я, подяки і т. д.: Татаромъ не увѣралъ (Л С, 25); Ляхомъ поддался (Л С, 62); Поклонился бояриновѣ и гетмановѣ (Л С, 130); Не довѣралъ Чигиринцямъ (Л С, 139); И поклонился королеви (Ч Л, 28); (М Л, 98) і т. д.

Давальний іноді може означати і особу чи річ, що піддається якійсь дії: Ся стало спустошення замкомъ, костеломъ, и дворомъ шляхецким... урядом мѣскимъ и шляхтѣ, ксіонзомъ (Л С, 13) і т. д.

До конструкції цього типу досить близька конструкція так званого давального відносно-приналежного: Сталосся розерваня козакомъ (Л С, 93); Татаромъ стала помѣшка (Л С, 95); Жена оному скочила через плотъ (Л С, 100); Самому пану волно бы узяти (Л С, 5); Не допускати переходу табуровѣ лядскому (Л С, 10); Нестатечная приязнь вовку з бараномъ, такъ християниновѣ з бесурманином (Л С, 24); Не без користи было предводителемъ (Л С, 157); Хотячи имъ права и волности отобрати (Л Л, 257); И всему войску Запорожскому старшенствуючи (Л Л, 262) і т. д.

Окремо стоїть конструкція давального, що в суч. укр. мові замінюється конструкцією родового з прийменником ВІД: Одвикли были арендамъ (Л, С, 141).

З прийменникових конструкцій давального в досліджуваних пам'ятках вживається конструкція з прийменником К (КЪ, КУ) в значенні напрямку дії: Рушило ку Княжимъ Байракамъ (Л С, 9); Уступаючи назадъ ку городомъ (Л С, 9); Ку Корсуновѣ мѣсту ишли (Л С, 10); Тягнулъ к полским городамъ (Л С, 14); Висилаеть... к Москвѣ (Л С, 34); Ко Судомиру и Завифосту пришли (К Л, 731) і т. д.

Але частіше замість цієї конструкції знаходимо конструкцію родового з прийменником ДО. Між іншим, Львівський, Чернігівський, Хмельницький, Межигірський і Добромильський літописи майже зовсім не знають конструкції давально-

го з прийменником К в значенні напрямку дії. Іноді конструкції давального з прийменником К мають і інше значення (непрямого об'єкта): Войско ку оному купилося (Л С, 7); Потягнуль къ войску коронному (Л С, 31); Ку собѣ зголдвалъ (К Л, 75) і т. д.

Зрідка зустрічаються і конструкції давального з прийменником ПРОТИВКО, ПРОТИВ: Скочилъ противко тому войску (Л С, 27); Уся Украина противко нему бунтується (Л С, 84); А то противко туркомъ (Л С, 161); Иду противко неприязтелемъ нашимъ (Л Л, 238); Войну поднесли козаки противъ коронѣ полской (М. Л, 96) і т. д.

Варто відзначити ще деякі й морфологічні особливості форм давального відмінка. Іменники кол. -О-основи (а по аналогії до них і інших основ) зрідка зберігають свою стару форму давального множ. на -ОМЪ (див. хоча б приклади, наведені вище¹).

В) Знахідний відмінок. Цим відмінком в досліджуваних пам'ятках, як і звичайно в сучасній мові, передається прямий додаток. Найчастіше знахідний виступає при так званих перехідних дієсловах, де ним передається об'єкт, що піддається дії, висловленій дієсловом, в повному обсязі: Отвагу потлумляють (Л С, 4); Рибу девятую отбѣрали (Л С, 4); Упросили писмо албо привилей (Л С, 6); Отняль хуторъ (Л С, 6); Учинилъ задоръ (Л С, 7); Старшину... пѣхоту... викололи (Л С, 9); Дорожнету учинили (Л С, 17); Краковъ спалили (К Л, 73); Нехай идуть... свинѣ пасти (Л Л, 237); Мѣстечко тоє высѣкъ (Л Л, 242); Булаву и гетманство отдалъ (Ч Л, 27); Рвали збоже (Х Л, 77); Мѣсто Кієвъ спалиль (М Л, 98); Люды поидаль (Д Л, 239) і т. д.

Правда, в досліджуваних пам'ятках зустрічаються і конструкції знахідного з неперехідними дієсловами, зокрема в часовому значенні: Немалій часъ стояль (Л С, 37); Шель дождь все лѣто (К Л, 76); Тамъ же день и другій тилко герци между собою отправовали (Ч Л, 19); Стояло тѣло его... часъ немалый (М Л, 97) і т. д.

Окремо треба вказати на безприйменникові конструкції з дієсловом «ПЕРЕПРАВЛЯТИ», які в сучасній українській мові замінюються звичайно конструкціями з прийменником ЧЕРЕЗ: Переправивши рѣку Рось (Л С, 10); Переправивши Днѣпръ (Л С, 17, 65, 68, 92 і інші); Переправили Днѣпръ (Л С, 31); Переправоваль Днѣпръ (Л С, 104); Переправляли пороги (Л С, 183) і т. д.

¹ Між іншим, залишки таких форм часто з різними фонетичними варіантами знаходимо й досі в південно-західних діалектах. Див.: І. Верхратський, Знадоби..., ч. I, стор. 66; ч. II, стор. 73 і інші праці.

Зрідка зустрічається, зокрема в літописі Самовидця, і так званий двійний знахідний: Жону собѣ поняль куму Чаплинскую (Л С, 16); Бо запорожцѣ собѣ гетмана Бруховецкого звали (Л С, 65); И гетмана даль имѣ Дорошенка (Л Л, 239); И полковники ляхи над каждымъ полкомъ поставиль (М Л, 96) і т. д.

Іменники чоловічого роду, назви живих істот звичайно в знахідному мають форму родового: Козаковъ пристановляли (Л С, 4); Языка... поймали (Л С, 4); Достане... коня (Л С, 4); Послалъ своего посланця (Л С, 6); Татарувъ билъ (Л Л, 234); Татаре людей брали (Ч Л, 12); Трясли и ляхи козаковъ (Х Л, 78); Татаръ послалъ (М Л, 95); Людей въ неволю побрали (Д Л, 239) і т. д.

Правда, і в цих іменниках іноді затримується ще стара форма знахідного: Мѣли свои прикажчики (Л С, 90); Прислано санджаки (Л С, 104); Турки колко разъ громил (К Л, 74); Люди поидаль (Д Л, 239) і т. д.

З прийменникових конструкцій знахідного відзначимо:

1) конструкції з прийменником В (У), що вживаються переважно для позначення місця, куди направляється дія: Шлетъ в городи (Л С, 4); Покидали в Днѣпръ (Л С, 9); Запровадили... в тіє лѣски (Л С, 10); В Кримъ повернули (Л С, 14); Перевель ихъ у Литву (К Л, 74); Поихаль въ дикїи поля (Л Л, 254); Пошоль в городи свои (Ч Л, 22) і т. д.

Іноді конструкції з прийменником В (У) мають значення часу: Была у Петровицю (Л С, 62); У вовторок поставили и крестъ (К Л, 83); Въ пѣтокъ свѣтлый земля ся трясла (Л Л, 235); У великий постъ пошли (Х Л, 79) і т. д.

Конструкції знахідного з прийменником В (У) можуть мати і інші відтінки значення: В неволю пошли (Л С, 9, 15); У войско приставати (Л С, 13); Поднялося в козацтво (Л С, 20); Зложили в чернци (Л С, 97) і т. д.

2) Конструкції з прийменником НА також часто мають значення місця, куди направлена дія: Пойшоль на Низь... на поля (Л С, 7); Ишли просто на Запороже (Л С, 8); На свои ксни онихъ побравши (Л С, 9); На Чигиринъ шли (Л С, 9); Втекъ на Москву (К Л, 74); Пустиль его на Москву (К Л, 78); Поѣхаль на Україну (Л Л, 253); Послали на Запороже (Ч Л, 14) і т. д.

Конструкції з прийменником НА мають і значення мети: На потребу... держати (Л С, 4); На рибу хожували (Л С, 4); (Л С, 18); Рушилъ... на отсѣчь войску (Л С, 21); На взгорду нашимъ панамъ... носиль (К Л, 85); Ми суть присланы на

тоє (Л Л, 234); Ишли на отсѣчь Уманню (Ч Л, 23); Были и татаре на помочь козакомъ (Х Л, 80) і т. д.

Конструкції з прийменником НА інколи мають значення часове: Постановлена была... на рокъ (Л С, 4); На самое Воскресеніє людей вирубали (Л С, 30); На другое лѣто... былъ моръ (К Л, 76); На лѣто зъсь король пошолъ на Прусъ (Л, Л, 250); Трвало тоє затмѣніє на годину (Ч Л, 39) і т. д.

Зустрічаються конструкції знахідного з прийменником НА і з іншими значеннями:

а) На смерть забили бы (Л С, 1371); Быдло на голову здихало (К Л, 77); На штуки розсѣкли (Л Л, 240) і т. д.;

б) Была табурщина на казаки (К Л, 77); Учинилъ соборъ на духовенство (Ч Л, 11) і т. д.;

в) Ожидаячи на указ (Л С, 93); Чекаль на Сагайдачного (Л Л, 238) та ін.

3) З інших прийменникових конструкцій знахідного відзначимо ще:

а) Конструкції з прийменником ПО з значенням мети: Послалъ... по тотъ привилей (Л С, 6); Послалъ по орду (Л С, 14); Посилали по гармати и знаки восковіє (Л С, 61); а також з значенням, так би мовити, обмежувально-граничним: По самую Вислу пустошили (Л С, 15); Звоевали по саміє гори (Л С, 23) і т. д.

б) Конструкції з прийменниками ПОД, МИМО з значенням місця: Притягши под Пилявци (Л С, 14); Под Ілвовъ подступивши (Л С, 15); Потягнули под Кодакъ (Л С, 17); Уходили мимо Яблоневи (Л С, 66); Мимо таборъ... скочили (Л С, 67) і т. д.

в) Конструкції з прийменником ЧЕРЕЗ, що часто має вигляд і ПРЕЗ¹ з значенням місця: Пойшли через переправи (Л С, 26); Переправується през Днѣпръ (Л С, 26); Через Бескидъ пошли (К Л, 77) і т. д.; а також з значенням часовим². Держали през килка недѣль (Л С, 17); Тая война чѣрезъ тыждень немало около монастыря была (Л Л, 244); Саранча великая ишла черезъ цѣлий місяць августъ (М Л, 99); Штурмовалъ презъ килка недель (Д Л, 240).

г) Конструкції з прийменником ЗА з значенням причини: За той хуторъ посваръ сталъ (Л С, 6); За грѣхи навидѣль (Л С, 16) і т. д.; місця: Хожували за пороги (Л С, 4); Взяли за сторожу (Л С, 17); Послалъ за пороги (Л С, 171) і т. д.

¹ В деяких говорах він і тепер має такий вигляд: напр., в долівському говорі: Іді през ліс, през ріку (І. Верхратський, Про говор долівський, ЗНТШ, т. 35—36, 1900, стор. 92); На Житомирщині, у Попільнянському р-ні цей прийменник маємо у вигляді ПРОЗ: уліз проз вікно.

² Причому ця конструкція має тут значення тривалості.

Окремо варто вказати на конструкцію типу: Розуміючи онихъ за войско литовское (Л С, 16), що інколи зустрічається в досліджуваних пам'ятках.

д) Конструкції з прийменником О з значенням об'єкта дії: Вивѣдавшись о схованню (Л С, 6); Трудность великую о воду мѣли, а от орди о живность (Л С, 27); Стараючись о приязнь (Л С, 34); О згоду просил (Л С, 63) і т. д.

Г) **Орудний відмінок.** Конструкції з орудним відмінком в досліджуваних пам'ятках вживаються з досить різноманітними значеннями.

Як відомо, орудний відмінок має в наших мовах переважно інструментальне значення, тобто значення знаряддя і засобу дії. З таким значенням вживаються конструкції з орудним і в українських літописах XVII ст. Але самий характер пам'яток, мабуть, зумовив те, що безприйменникові конструкції орудного з вузько інструментальним значенням тут зустрічаються не так уже й часто: Заслѣплени будучи подарками (Л С, 5); Ихъ саломъ... мажуть (Л С, 5); Ишли... чолнами (Л С, 8); Обослалъ гетмана письмомъ (Л С, 16); Могли пройти байдаками и иными суднами (Л С, 27); Трупомъ жолнѣрскимъ козаки отаборились (Л С, 40); Косткою рыбею самъ задавился (К Л, 74); Шаблею голову втялъ (Л Л, 237); Сокирою голову оттялъ (Ч Л, 13). Ядом смертнымъ напоень (М Л, 99) і т. д.

Досить часто вживається орудний способу дії: Кгвалтомъ видрано (Л С, 6); Старался фортеlemъ (Л С, 6); Рушило таборомъ (Л С, 9); Рушилъ оборонною рукою (Л С, 9); Утекомъ уступили (Л С, 20); Комонникомъ пойшовши (Л С, 21); Кошемъ стояли (К Л, 77); Живцемъ поймали (Л Л, 240); Стали обозомъ (Л Л, 236); Живцемъ побрали (Ч Л, 12) і т. д.

Зустрічається не так вже рідко і так званий орудний засобу, способу, що близько сходиться з орудним знаряддя (інструментальним): Наездами митрополиту утескуючи (Л С, 11); Збагатившись ясиромъ (Л С, 14); И узяли великое жалование... соболями (Л С, 36); Мѣлъ... школы философскія языкомъ греческимъ (К Л, 78) і т. д.

Сюди примикає орудний, що означає особу-посередника: Стослалъ... своимъ тестемъ (Л С, 128); Гонцемъ послалъ (Л С, 168) і т. д.

Нерідко знаходимо в літописах і орудний місцево-просторовий (власне, шляху): Висилають... водою Днѣпромъ (Л С, 8); Землею полемъ посилаеть (Л С, 8); Просто шляхомъ... ишли (Л С, 10); Полями потягнулъ (Л С, 31); Пойшолъ шляхомъ (Л С, 62); Ишолъ... Днѣпромъ (Л С, 69) і т. д.

З інших значень орудного слід вказати ще на часове: Зѣ-

мою почали (Л С, 24); Не упоминатися вѣчними часи (Л С, 166); Вѣчними часи зъ нимъ не валчить (К Л, 77) і т. д.

Окремо стоїть безприйменникова конструкція орудного способу дії: Мусѣль стояти непокритою головою (Л С, 169). Що стосується орудного предикативного, то про нього вже була мова вище.

Досить численні і конструкції орудного з прийменниками. З прийменникових конструкцій орудного відзначимо:

1) Конструкції з прийменником З (ЗЪ, С, СЪ) із значенням соціативності: Утѣкати... з княжною и з синомъ (Л С, 12); Орда с козаками... розгромили (Л С, 14); До него съ козаками прибывалъ (Ч Л, 14); Гетманъ притягъ съ потугою великою (К Л, 80); Ходилъ съ бояриномъ (М Л, 99) і т. д.

Інший відтінок значення мають ці конструкції в реченнях типу: З радістю на тое позволивъ (Л С, 7); Отзивалися зъ приязню (Л С, 18); Оттягнулъ пречъ зъ ганбою (Ч Л, 15) і т. д.

2) Конструкції з прийменником ЗА з різними значеннями:

а) Місця: За Корсуномъ учинилъ потребу (Л С, 10); Погромили... за Камишинимъ (Л С, 16); Побилъ татаръ за Києвомъ (К Л, 75); За Днѣпромъ были (Л Л, 245); Былъ за Днѣпромъ (Ч Л, 31); Татаре ро(з)сѣкли за Митникомъ (Х Л, 79); Положили... за лѣвым крилосомъ (М Л, 97) і т. д.

б) Причини: Зоставили за труднимъ походомъ (Л С, 25); За людомъ мало и воды знати было (Л С, 67); За своєю незичливістю Чигиринъ утратилъ (Л С, 170); За якимсь забуренемъ забито его (К Л, 78); И такъ за помочу Божією, а за стараньемъ козацкимъ, сталося (Л Л, 238); Але онъ за пянствомъ не поспишилъ (Ч Л, 14) і т. д.:

в) Віддаленого об'єкта: Пославши... за тимъ поездомъ (Л С, 66) і т. д.

3) З прийменниками ПОД, НАД¹ (ПО НАД), МЕЖИ² (ПРО МЕЖУ), ПО ЗА в значенні місця: Зоставали под Збаражемъ (Л С, 21); Стояло под Каменцемъ Подольскимъ (Л С, 24); Подъ Врославлемъ вернулись (К Л, 73); Подъ Краковомъ битва была (Л Л, 234); Зосталъ... (Косинській — керівник повстання 1591—93 рр. — С. Б.) подъ Пяткою пораженимъ (Ч Л, 12) і т. д.; Надъ Замостямъ зоставалъ (Л С, 16); Спустившись... над Днѣпромъ (Л С, 16), По над Тясминомъ... оборонною рукою увойшли (Л С, 137); Надъ рекою Вакою

¹ Конструкції орудного з прийменником НАД мають взагалі, значення непрямого об'єкта: Над козаками было (Л С, 5); Над посполством вымысли великіе были (Л С, 5) і т. д.

² Конструкції з цим прийменником можуть мати і часове значення: Межи пречистими повернули (Л С, 195) і т. д.

осадиць (К Л, 74); Осадило... межі Прутом і Днѣстромъ (Л С, 123); Стали... межі плесами великими (Л С, 137); Ити промежу лѣсами (Л С, 10) і т. д.; Козацтво звалось і по за Днѣстром (Л С, 19); По за Львовомъ і по Волиню попустошивши (Л С, 32); Всюди по за Днѣпромъ (Л Л, 240), і т. д.

Щодо самої форми орудного відмінка, то треба відзначити, що в множині іноді зберігається ще старовинна форма орудного іменників чоловічого роду:¹ Викональ... при Борису Петровичу Шереметову с товарищи его (Л С, 165); Стершись съ татары (К Л, 74), Вѣчными часи (К Л, 77) і т. д., а в Добромильському літописі, наприклад, маємо і форму орудного однини іменників жіночого роду на -ОВ: Неслыхановъ пригодовъ (Д Л, 240), тобто форму, що й тепер широко знана в багатьох говорах південно-західних діалектів².

Д) Місцевий відмінок. В українських літописах XVII ст. знаходимо тільки прийменникові конструкції місцевого відмінка. Ці конструкції звичайно мають значення місця дії, але можуть вживатись і з деякими іншими значеннями. Коротко розглянемо конструкції місцевого відмінка, вживані в досліджуваних пам'ятках.

1) Конструкції з прийменником В (Вѣ, ВО, У) звичайно означають місце дії: В городѣ... держали (Л С, 3); Вѣ Чигиринѣ мѣстѣ мешкаль (Л С, 5); Маючи в дому своемъ у гостяхъ (Л С, 8); Погромили в Рашевцѣ (Л С, 16); Быль вѣ Ярославли (Л Л, 234); У Варшави... ударилъ (Ч Л, 13); Посвятили в Луцку (Х Л, 79); Вѣ Хотѣню Турковъ выбили (Д Л, 239) і т. д.

Конструкції з цим же прикметником вживаються і в інших значеннях: В молодихъ лѣтахъ... животь свой скончилъ (Л С, 9); Мѣль вѣ своемъ подданствѣ (Л С, 12); Зоставало в подданствѣ (Л С, 64); Мешкати в приязнѣ (Л С, 128); Славна была в маліованню образовъ (Л С, 135); У великой тривозѣ былъ (Л Л, 238); Вѣ страху были (Л Л, 238) і т. д.

2) Конструкції з прийменником НА здебільшого мають значення місця: На Кодаку... отбѣрали (Л С, 4); На Украинѣ не мешкали (Л С, 5); Отняль хуторъ на урочищи Суботовѣ (Л С, 6); Соборъ былъ на Москвѣ (Л С, 97); На воеводствѣ осѣль (К Л, 76); На Украинѣ... починили (Ч Л, 18) і т. д.

Інколи конструкції з прийменником НА мають значення

¹ Таку форму ще й досі знаходимо в говорах південно-західних, зокрема закарпатських: з горшки; прийшли жоны с свойіма хлопы; з вшитыма газды (І. Верхратський, Знадоби..., ч. I, стор. 65) і т. д.

² Див. хоча б І. Верхратський, Знадоби..., ч. I, стор. 63; ч. II, стор. 73. Про говір долівський, стор. 62 і т. д.

часу: На початку того жъ року (Л С, 7); На томъ тижню (Л С, 33); Мѣсяць ся мѣнилъ на великодне (Х Л, 79) і т. д.

3) Конструкції з прийменником ПО переважно мають значення місця: По ихъ же шкурѣ и мажуть (Л С, 5); Зостаючіе по городах (Л С, 12); По городах и замкахъ шляхту доставано (Л С, 13); По всѣхъ земляхъ... пошла (Л С, 18); быдло здыхало по Подолю (К Л, 77); По дахахъ, по домахъ щось писало (Л Л, 235); По окнахъ слова были писаны (Ч Л, 11) і т. д.

Ці конструкції можуть мати і значення часу: По розгромленію войск... дали знати (Л С, 9); По томъ голодѣ былъ моръ (К Л, 76); Снѣгъ упалъ по воскресеніи (Л Л, 234) і т. д.

4) Конструкції з прийменником ПРИ: Зостаючіе при тихъ войскахъ (Л С, 9); Имеючи при себѣ (Л С, 12); Были при гетману (Л С, 20); Жить при одномъ господару (Л С, 23). Зоставалъ при церкви (Л С, 27) і т. д.

5) Конструкції з прийменником О з значенням:

а) Часу: О рождествѣ Христовомъ посилаеть (Л С, 17); Повернувши о Покровѣ (Л С, 24); Сталося о святой Троицѣ (Л С, 33); Была... о семей суботѣ (К Л, 77); саранча о Матцѣ Божой (Л Л, 233); Татаре о Покровѣ были (Л Л, 234); О рождествѣ Христовомъ было (Х Л, 78); О полуднѣ сонце затмилося (М Л, 98) і т. д.

б) Непрямого об'єкта: О кривдахъ... мало знали (Л С, 5); Послишавши о знесенію войск (Л С, 12); Ознаймуючи о той згодѣ (Л С, 22); О чомъ ширей о войне (К Л, 80); О томъ повѣдали (Л Л, 240) і т. д.

Конструкції з цим останнім значенням в літописі Самовидця зустрічаються не так дуже й рідко, але в інших літописах вони попадаються тільки інколи, а в деяких (Хмельницький, Межигірський, Добромільський) їх зовсім нема.

II. РІЗНОВИДИ ПРОСТИХ РЕЧЕНЬ

В українських літописах XVII ст. знаходимо всі ті типи речень, що і в сучасній українській мові.

Звичайно, найбільш поширений тип речення — це так зване двочленне чи, за термінологією акад. О. О. Шахматова, двоскладове речення.

Серед двочлених речень в досліджуваних пам'ятках найбільш поширені такі речення, в яких підмет виражений іменником чи його заступником в формі називного відм. однини

чи множини, а присудок узгоджуваною з ним особовою формою дієслова.

В літописах досить поширені і одночленні чи односкладові речення, що мають в своєму складі тільки один з головних членів речення, навколо якого гуртуються всі другорядні члени речення, якщо вони є в реченні.

Найбільш поширені такі одночленні речення, в яких головним членом є присудок. За формою свого присудка такі речення звичайно ділять на безособові, неозначено-особові і загально-особові.

Зрідка зустрічаються і такі одночленні речення, в яких з головних членів речення наявний тільки підмет і які об'єднуються під загальною назвою номінативні речення.

Що стосується так званих неповних речень, в яких пропущено один чи кілька членів, але які легко можуть бути відновлені із контексту чи навіть із взаємовідносин між наявними членами речення, то вони по суті, не являють собою окремого типу; це звичайні двочленні речення з еліпсом, в яких опускається один чи кілька членів речення, бо ж вони, власне зовсім зайві і цілком зрозумілі з контексту мови. Тому то ми і не будемо окремо зупинятися на цих реченнях, хоча й вони зустрічаються в досліджуваних пам'ятках на кожному кроці.

Не будемо зараз спеціально зупинятися ми і на двочленних реченнях, бо ж про структуру їх досить детально говорилось уже в попередньому розділі, а про ускладнені і складні речення буде ще йти мова окремо.

Тепер же розглянемо тільки окремі різновиди одночленних простих речень, що зустрічаються в досліджуваних пам'ятках.

§ 1. Безособові речення.

Серед одночленних речень найбільш поширені безособові чи, як їх ще називають, безсуб'єктні, безпідметові речення.

1) В досліджуваних пам'ятках найбільш вживані такі безособові речення, в яких в ролі присудка виступає віддієприкметникова присудкова форма на -НО, -ТО.

В реченнях цього типу безпідметовість (безособовість) набуває найбільшої сили; в цих реченнях не лише нема підмета, але й сама форма присудка майже ніяк не вказує на підмет. Тільки з історії мови дізнаємось, що ці присудкові форми були колись пасивними дієприкметниками минулого часу середнього роду і узгоджувались з відповідними іменниками. Але вони

вже давно перестали узгоджуватись із іменниками і, зберігши тільки форму називного відм. однини, набули зовсім іншої функції, вони стали вживатись лише в ролі присудка; ніяких інших функцій ні в сучасній українській мові, ні в досліджуваних пам'ятках вони не мають.

Здебільшого присудки на -НО, -ТО означають дію живої істоти, яка не відома чи просто не названа.

Прикладів речень з присудками на -НО, -ТО в досліджуваних літописах, зокрема в літописі Самовидця і в Львівському літописі, досить багато. Наведемо деякі з них: И тамъ усе тое войско розбито, в неволю побрано татарскую (Л С, 9); Оного шановано, ударовано и другого дня отпущено до войска (Л С, 22); Самого тамъ забито, тамъ и поховано (К Л, 74); Замокъ будовано Ярославскій (Л Л, 234); Павлуся у Варшави стято (Ч Л, 17); Тогда двоухъ козаковъ проважоно черезъ Хмелникъ (Х Л, 78); И проважоно тѣло его с печерского монастыря (М Л, 96) і т. д.

В реченнях цього типу, як видно з прикладів, об'єкт дії здебільшого передається знахідним відмінком іменника; правда, це буває не завжди, зустрічаються речення, в яких додатка в знахідному відмінку нема.

Щодо суб'єкта дії, то в реченнях з присудками на -НО, -ТО здебільшого ніяк не згадується про дійову особу, про ініціатора якоїсь дії; лише зрідка в реченнях цього типу знаходимо натяк на дійову особу в непрямому відмінку додатка.

Так, натяк на дійову особу можна вбачати в таких прикладах: От его царского величества присилано козакомъ жалования (Л С, 39); от короля давано (Л С, 135); На переправахъ отъ Ляховъ побито (Ч Л, 22) і т. д.

Тут суб'єкт дії передається родовим відмінком іменника з прийменником ОТ, тобто конструкцією з так званім родовим дійової особи.

Та таких прикладів зовсім мало.

Що ж до конструкцій з орудним дійової особи, які інколи можна зустріти в реченнях з присудками на -НО, ТО в сучасній українській мові, то в досліджуваних пам'ятках нам їх не вдавалось відшукати. Ті додатки в орудному відмінку, які нам зустрічались в досліджуваних пам'ятках в реченнях цього типу, мають значення не дійової особи, а знаряддя чи способу дії; Оного вѣчистіе добра оному кгвалтомъ видрано (Л С, 6); Шанцами Рыгу осажено (Л С, 45); Що и привилеями южъ иствержено было (Л С, 59); Пекарского срокгою мукою страчено (К Л, 90) і т. д.

Тому що пасивні дієприкметники, з яких витворились при-

судкові слова на -НО, -ТО, були дієприкметниками минулого часу, то і безособові речення з присудками на -НО, -ТО мають значення минулого часу.

Минулий час — це єдине часове значення, що в'яжеться з присудковими словами на -НО, -ТО і жодних додаткових засобів для вираження часових значень вони не потребували. Але вже в XVII ст. помітно відчувався, хоч можливо в зовсім незначній мірі, частковий занепад часовості в дієприкметникових присудках на -НО, ТО¹ і тодішній український письменник вже відчував потребу в якихось засобах для диференціації часових значень хоча б в межах минулого часу. Так при присудкових словах уже здавна стало іноді вживатись допоміжне дієслово «БУЛО» («БИЛО», «БЫЛО»), що надавало відтінку передминулого часу². Такі форми уже знаходимо в досліджуваних пам'ятках. Наприклад: Що и привилеями южь иствержено было (Л С, 59); Приписано било до скарбу царского (Л С, 173); На потреби войсковіе обернено било (Л С, 174); Которое забрано било (К Л, 79); Толко было дощками покрыто (К Л, 82); Що было в полатѣ люского сховано (Л Л, 244); Изъ Волохъ чутно было о якómсь мужу (Л Л, 255); Новину было принесенно от Заходу (Л Л, 259); Которымъ обещано было повернути (Л Л, 262); Выправленно и комесаровъ было (Л Л, 265).

Правда, в досліджуваних пам'ятках такі форми вживаються дуже рідко; так, в літописі Самовидця знаходимо таких тільки 3 речення серед майже 200 безособових речень з присудками на -НО, -ТО; в Київському літописі — 2. Найбільш поширені такі форми у Львівському літописі, де на кожні 8—10 безособових речень з присудками на -НО, -ТО маємо одне речення з «БЫЛО», а в інших літописах (Чернігівському, Хмельницькому, Межигірському, Добромильському) таких форм не зустрічаємо зовсім. Та й взагалі в цих літописах безособові речення з присудками на -НО, -ТО мало відомі³.

¹ В живій українській мові з часом все більше і більше відчувався занепад часовості в цих присудкових словах; цим і пояснюється поява в сучасній українській мові в безособових реченнях цього типу (конструкції з допоміжним дієсловом «БУДЕ» для передачі майбутнього часу (напр.: буде зроблено), не говорячи вже про конструкції з «БУЛО» для передачі передминулого часу. Між іншим, дехто з мовознавців, зокрема мовознавці націоналістичного табору, вважали такі факти за невластиві українській мові.

² Разом з тим це «БУЛО» могло виконувати, як і виконує в сучасній мові, ще й інші функції, зокрема воно могло підсилювати повторюваність, багатократність ознак безособової дії чи стану.

³ В Чернігівському літ. на 40 стор. тексту зустрічається лише 14 речень, в Хмельницькому — 1 речення; в Межигірському — 5, в Добромильському нема зовсім.

2) Поширені в досліджуваних пам'ятках і безособові речення, в яких присудок виражений безособовими дієсловами, зокрема дієсловами минулого часу середнього роду (однини) на -ЛО: Много замку викидало (Л С, 114); Немало би народу людей вибило и вигубило (Л С, 136); А иншій трупъ ажъ на Запорожжа позаносило (Л С, 67); Килко разъ ударило его о землю (К Л, 84); Того жъ року І-й недѣлѣ поста grimѣло и бліскало (Л Л, 235) і т. д.

Дія, висловлена безособовими дієсловами у реченнях цього типу, стосується здебільшого явищ природи чи показує взагалі такі процеси, що відбуваються з невідомих причин чи хоч здаються загадковими, неясними щодо свого походження, а діюча особа уявляється як щось невідоме, таємниче.

3) В досліджуваних пам'ятках знаходимо і такі безособові речення, в яких в ролі присудка виступає неособове дієслово (власне, у формі III ос. однини середнього роду) з -СЯ (-СЬ): Але в томъ отходѣ не пощастилося имъ (Л С, 9); Напотомъ оному нагородилось зле (Л С, 109); Которых тилко было зостало полтретѣ тысячи (Л С, 60)¹; Что ся надъ нимъ чинило (К Л, 84); Сталосе по такой звезде (К Л, 87); самому бися монастирѣви достало (Л Л, 244); Тогожъ року пощастилося ляхомъ (Л Л, 255); И трѣтому ся достало (Л Л, 255) і т. д.

В реченнях цього типу додаток часто стоїть в давальному відмінку (якщо дія, висловлена дієсловом, стосується людини).

4) Зустрічаються в досліджуваних пам'ятках і такі безособові речення, в яких присудок виражається прислівником; причому при прислівнику часто ще й виступає допоміжне дієслово в формі III ос. чи інфінітив: Неволно козаковѣ в дому своемъ жадного напитку на потребу свою держати (Л С, 4); И самому, пану волно бы узяти у своего подданого (Л С, 5); Тамъ ляхомъ было тѣсно; хочъ же и ихъ было много (Х Л, 80); коли мишей было больше (Х Л, 80) і т. д.

5) Близькі до прислівникових безособових речень і речення інфінітивні: Якъ оному на листахъ свой титуль писати (Л С, 51); Як ся подписовати при печати войсковой (Л С, 51); Зопсовавши, не скоро поправити (Л С, 72) і т. д.

Правда, такі речення дуже рідко зустрічаються в досліджуваних пам'ятках.

6) Досить поширені в українських літописах XVII ст. заперечні безособові речення, в яких в ролі присудка виступають

¹ Цікаво відзначити, що в літ. Самовидця дієслово «ЗОСТАЛО» хоч і має зворотне значення, але вживається без частки -СЯ: Мало кого в ней зостало (Л С, 120); Нѣчого не зостало (Л С, 125) та ін.

дієслова, так би мовити, граматичного значення, тобто допоміжні дієслова, а також ті, що виступають в ролі допоміжних, з заперечною часткою НЕ: Бо в тотъ час не було милосердія з заперечною часткою НЕ: Бо в тотъ час не було милосердія межі народомъ людскимъ (Л С, 15); Не било где сѣна косити... не было чимъ статку кормити (Л С, 17); Чого за инихъ гетмановъ не бывало (Л С, 72); Чого перед тымъ николи не бывало (К Л, 79); Не было того челоуѣка, що бы ся не трвожилъ (Л Л, 238); Не було ни воды, нѣ дровъ ни сѣна (Ч Л, 28); Той весны три мѣсецы не было дожду (Х Л, 78, 81); Оборони не было (Д Л, 240) і т. д.

В заперечних безособових реченнях логічний суб'єкт виступає в родовому відмінку додатка. Заперечним безособовим реченням відповідають протилежні значенням стверджувальні особові речення, в яких родовому відмінку додатка безособового речення відповідає називний відмінок підмета (порівняй: Того жъ року врожай великий былъ (Х Л, 78).

7) До речень безособових деякі вчені¹ відносять і речення, в яких присудком виступає особове дієслово в ролі безособового з кількісним прислівником: Много козацтва погинуло (Л С, 26); Много пановъ пропало (Л С, 32); Много вимерло людей (Л С, 32); Не мало полковъ тамъ зоставало (Л С, 45); Много войною през мечъ и огонь людей погинуло (К Л, 87); Людей много погорѣло (Л Л, 239); И много тамъ ляховъ пало трупемъ, мало их що утекло (Ч Л, 8); Мало людемъ бѣдним было отрады (Х Л, 81); Людей барзо сила померло (Д Л, 239) і т. д.

Але речення цього типу навряд чи можна вважати безособовим. Це скоріше будуть, користуючись термінологією акад. О. Шахматова², кількісно-іменні двоскладові неузгоджені речення, в яких відсутнє узгодження присудка-дієслова з нероздільним кількісно-іменним сполученням (в даному разі сполученням кількісного прислівника з іменником родового відм. однини чи множини), що виступає як складений підмет.

До речень цього типу тісно примикають речення, в яких замість кількісного прислівника виступає числівник чи іменник з кількісним значенням; причому, тут треба розрізняти два випадки:

а) коли числівник чи іменник з кількісним значенням стоїть в непрямому відмінку і виступає в ролі додатка: Козацкого войска при гетману Хмельницкому болей ста тысячъ было (Л С, 14); За один час болей нѣжъ на двадцать тысячей albo на тридцать люду... полегло (Л С, 58);

¹ А. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, стор. 336.

² Див.: А. Шахматов, Синтаксис русского языка, вид. II, стор. 142.

Увойшло тысячъ на десять черезъ Днѣстръ (Л С, 118); До двохъ тисячей люду з обохъ сторонъ пало (Л Л, 241); До орды без личбы панять пошло (Х Л, 79); Птаковъ и галиць потонуло до килка сотъ (М Л, 95) і т. д.;

б) коли числівник чи іменник з кількісним значенням стоїть в називному відмінку і виступає немов би як підмет: З которыхъ осмъ полковъ стало (Л С, 37); Згорѣло людей живыхъ чотиреста и тридцять (Л С, 43); Там згибло войска тисячей болше 20 (Л С, 67); Которыхъ ходило сотъ сѣмъ (Л С, 87); Вишло солтановъ три (Л С, 122); Панять самихъ полтора было (Л Л, 243); Пятьдесять товаришовъ згинуло (Л Л, 245); И потонуло козаковъ его и ляховъ десять тысячъ (Ч Л, 28); Козаковъ было по пять кротъ сто тысячей (Х Л, 80) і т. д.

Щодо речень першого типу, то можна думати, що це речення безособові; речення ж другого типу стоять немов би по середині між особовими і безособовими реченнями: з одного боку, в них дієслово-присудок має безособову форму, з другого — при ньому стоїть підмет (числівник чи іменник з кількісним значенням в називному відмінку). Тому-то деякі філологи¹ цей тип речення називають перехідно-безсуб'єктними реченнями. Проф. А. Пешковський схильний називати їх безособовими реченнями з називним кількості і вважати їх результатом змішування особових і безособових зворотів, що сталося в епоху, коли обидва типи були уже цілком розвинені². Безособовими ці звороти вважав і О. О. Потебня; а що стосується числівника, що стоїть в цих реченнях в називному відмінку, то, на думку Потебні, він тут перестає бути субстанцією, що творить дію, а залишається в називному відмінку тільки як колишній підмет³.

Неозначено-особові речення зустрічаються в українських літописах XVII ст. зрідка.

Найчастіше трапляються неозначено-особові речення з дієсловом-присудком в III особі множини минулого часу: На Кодаку на коммисара рибу десятую отбѣрали (Л С, 4); Хмельницького собѣ за старшого приняли (Л С, 7); А тую землю чатами завоевали (Л С, 23); И так зложили часъ радѣ юня 27 (Л С, 74); А тіе реестра в книги пописали (Л С, 91); Нашли там печерку (К Л, 85); Хотяй бы килка лѣтъ ихъ доставали, тобы ихъ недоста́ли (Л Л, 258); Тогда-жъ Изиму и сина его

¹ Напр. Е. Истрина, Синтаксические явления синодального списка I Новгородской летописи, Изв. отд. русск. яз. и слов. РАН, т. XXIV, кн. 2, стор. 16—29.

² А. Пешковский, цит. праця, стор. 336—337.

³ А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике, в. III. стор. 476.

на палъ у Києви взбили (Ч Л, 17); А комиссара и каштеляна живцемъ узяли (Ч Л, 19); И в Польши были великие шкоды починили (Х Л, 89) і т. д.

Зрідка зустрічаються й неозначено-особові речення з дієсловом-присудком в III особі множини і однини теперішнього і майбутнього часу: Любо якій козакъ достане у татаръ коня доброго, того отоймутъ (Л С, 4); Козацку отвагу потлумляють (Л С, 4); Ихъ самихъ по ихъ же шкурѣ и мажутъ (Л С, 5); Всякого в дворѣ бываетъ (Л С, 78); Знати Києва уступити мѣють ляхомъ (Л С, 95) і т. д.

§ 2. Одночленні речення на базі підмета.

В досліджуваних пам'ятках зустрічаються й так звані номінативні речення.

Серед речень цього типу виділяються власне називні речення, що в досліджуваних пам'ятках представлені назвами літописів: Исписаніє лѣтомъ отъ Рождества Христова 1498 и по немъ изушихъ (Л Л, 233); Кройника о разныхъ речахъ (К Л, 73) і т. д., чи назвами окремих їх розділів. Война самая (Л С, 7), а також різними офіційними титулами історичних осіб: Божию мвилостию король Полскій, великій князь Литовскій, Русскій, Прусскій, Мазовецкій и далее (К Л, 87); Феофанъ, зъ милосердія Божого патриарха Иерусалимскій, Божего мѣста Сиону, Сириен, Аравии, Кона Галилеи, зъ оное стороны Иордана и всее Палестины (К Л, 88) і т. д.

Зустрічаються тут і окличні речення: «Про Бог!» (Л С, 43), а також так звані екзистенційні речення, чи речення буття: Великая зима и весна сухая, лѣто не рожайное (К Л, 76); Татаре Спáскіи (Л Л, 234); Саранча о Матцѣ Бóжой (Л Л, 233); Татаре о Вознесеніи (Л Л, 237) і т. д.

Правда, ці речення, зокрема останні два, можна розуміти і як неповні речення, які в досліджуваних пам'ятках зустрічаються на кожному кроці. Але в даному випадку, це все-таки, мабуть, скоріше один з різновидів номінативних речень.

III. ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

В українських літописах XVII ст. значне поширення мають так звані ускладнені речення, тобто такі речення, які своєю будовою складніші від звичайних простих поширених, але які все-таки становлять з себе одне речення.

Ускладнені речення становлять немов би перехідний тип від простого до складного речення і є, власне, дальшим етапом в розвитку простого речення в напрямку до складного.

В досліджуваних пам'ятках знаходимо всі ті типи ускладненого речення, що і в сучасній українській мові: тут і речення, ускладнені однорідними членами, і речення, ускладнені різними відокремленими членами речення, зокрема відокремленими зворотами (речення з відокремленими означеннями, зокрема з дієприкметниковими зворотами і з відокремленими прикладками; речення з відокремленими обставинами, зокрема з відокремленими прислівниками, дієприслівниками, з дієприслівниковими зворотами; речення з відокремленими додатками), тут і речення, ускладнені різними словами і словосполученнями, що, власне, граматично (формально) немов і не зв'язані з членами речення, але які проте органічно входять в тканину речення (речення із звертанням і з вставними словами й реченнями).

Розглянемо окремі різновиди ускладнених речень.

§ 1. Речення з однорідними членами.

Одним із найпоширеніших в досліджуваних пам'ятках типів ускладнених речень є речення з однорідними членами.

Розглянемо окремі випадки зв'язку однорідних членів між собою.

1) Однорідні члени, зв'язані єднальними сполучниками. В ролі єднальних сполучників в досліджуваних пам'ятках виступають як сполучник І (И) й заперечення НІ (НИ, НѢ), так і складені сполучники ТАКЪ, ЯКЪ в різних варіантах, НЕТИЛКО..., АЛЕ И, а зрідка і сполучник А. Сполучник И може стояти як перед всіма однорідними членами (звичайно, за винятком першого, хоча зустрічаються випадки, коли сполучник И стоїть і перед першим), так і тільки перед останнім з однорідних членів: а) А полковникомъ особливо треба дати, и сотникомъ и асауловъ, и писаревъ (Л С, 5); Дорожнета великая была и на хлѣб, и на соль, и на сѣно (Л С, 22); Мѣль и друкарню у Острозѣ и школы філософскія языкомъ греческимъ, и латинскомъ и словенскимъ (К Л, 78); И пана, и паню, и дѣти, и вшитко забрали (Л Л, 256); Того жъ року ходилъ Хмелницький под Каменецъ Подолскій, и постоявши подъ нимъ, отступилъ и пошолъ подъ Львов (Ч Л, 24); Того жъ року врожай великий былъ, и озимина, и ярина (Х Л, 78); Моръ былъ великій по всей Малой России, Украинѣ, и Полци, и Литвѣ (М Л, 98) і т. д.; б) До чого помошниками онымъ шляхта, урядъ и ксіонзи били (Л С, 11); И присягу виконалъ гетманъ Хмелницькій зо всѣми полковниками, сотниками и атаманею и усею старшиною войсковою (Л С, 36); По томъ голодѣ былъ

морь великій на Волинѣ, на Подоли и в Литвѣ, и мало не всюды (К Л, 76); Оуслышали звоновъ великихъ квалтъ, вернулися тыѣ, опхановали монастырь и Нѣмцовъ одразили (Л Л, 244) і т. д.

Особливо часто сполучник И ставлять тоді, коли маємо тільки два однорідних члени: Сотниковъ не козаки оббирали и настановляли (Л С, 4); Отнялъ хуторъ с пасѣкою и млиномъ на урочищи Суботовѣ (Л С, 6); Зостаеть при Хмелницкомъ и ордѣ (Л С, 9); Быдло великое и малое здыхало (К Л, 73); Сагайдачный у воротъ стоялъ, і поклонился ему (Л Л, 235); Наливайко спалилъ Слуцкъ и Могилевъ Великій (Ч Л, 12); И ѣли люде листь и лободу (Х Л, 78); Уступили и за Черкаси пошли (М Л, 96) і т. д.

У реченнях з заперечним присудком замість сполучника І (И) звичайно вживається НІ (НИ, Нѣ), перед яким часто буває ще й сполучник А: Я по васъ не посилаемъ, а нѣ тежъ васъ барзо потребую (Л С, 104); Нѣ от кого не бачилъ приязни: а нѣ от ляховъ, а нѣ от татаръ, а нѣ от Турчина (Л С, 128); Не мали що ѣсти анѣ піти (Л Л, 236); Не було ни воды, нѣ дровъ, ни сѣна (Ч Л, 24); Где ни козаки, ни Москва, ни конѣ їхъ ничего не пилѣ, не ѣли (Ч Л, 24) і т. д.

В ролі єднальних сполучників у досліджуваних пам'ятках вживаються і складені сполучники: ТАКЪ — ЯКЪ (ТАК — ЯКЪ И; ТАКЪ — ЯКЪ ТОЖЪ, ТАКЪ — ЯКО ТЕЖЪ, ТАКЪ — И), ЯКЪ — ТАКЪ; НЕ ТАК — ЯКЪ, НЕ ТИЛКО (НЕ ТОЛКО, ТЫЛКО)..., АЛЕ И: И такъ войска розишлися по той згодѣ, такъ коронніе, литовскіе, яко тежъ и козацкіе. (Л С, 28); Которыхъ не такъ стрѣлбою, якъ оглоблями з саней били (Л С, 40); Такъже подачку наложили от всякого человека, такъ ремесника, якъ тожъ и найубогшого (Л С, 91); Мыта... которые выбирали от вшелякихъ торговъ, такъ великихъ и малихъ (Л С, 91); Не малое войско выправивши такъ зъ Литвы, як изъ Полци (К Л, 75); Заровно отправовали подданство якъ мѣщане, такъ и козаки (Л Л, 253); Вшитко вистиналъ, акъ мужиковъ, такъ й жонъ, так и дѣтей (Л Л, 240); Не волно козаковъ в дому своемъ жадного напитку на потребу свою держати, не тилко меду, горѣлки, пива, але й браги (Л С, 4); Уже не тилко унѣя у Литвѣ, на Волинѣ, але и на Украинѣ почала гору брати (Л С, 11); Не толко псовъ або котовъ, або щуровъ, але и людей ѣли (Л Л, 236); Конѣ ѣли не толко худые холопы, але и панове (Х Л, 81) і т. д.

Інколи в ролі єднального виступає сполучник А: Аже осѣнь наступила мокрая, а край холодніе, а к тому спустошенные барзо (Л С, 46); А церковь великая была завѣнная, а тилко одни двери мѣла (Л С, 42); И такъ вложили дань на людей

тяглихъ от плуга воловъ осипи по осми осмачковъ, а грошей по пяти золотихъ; а знову, хто конми пашеть, от коня по полкопи, а по осмачцѣ жита (Л С, 90); При великомъ королѣ Жикгимонте, а при воеводе киевскомъ, князи Василии Острозскомъ при воеводе киевскомъ оказался якийсь царь (К Л, 78); Поча́лся по свято́мъ Петрѣ, а́ по матцѣ Божой, бо было свято́й Пречистой въ пятницу (Л Л, 239); Переясловщина была, то есть война за Конецполского, гетмана великого коронного а за Тараса, гетмана козацкого (Ч Л, 16) і т. д.

2) Однорідні члени, зв'язані протиставними сполучниками. Із протиставних сполучників при однорідних членах в досліджуваних пам'ятках зустрічаються А, АЛЕ: Сотниковъ не козаки оббырали и настановляли, але полковники (Л С, 4); И тамъ Чигиринцѣ онихъ пожаковали, а коменданта узяли за сторожу (Л С, 17); Однихъ порубали, а другихъ в полонъ выбрали (Л С, 57); Згоду принявъ, але того не доказав (Л С, 63); Якийсь панъ Пекарский ударилъ короля Жикгимонта наджакомъ у лобъ, але похибилъ трохи (К Л, 85); Панъ гетманъ обозомъ стануль под Переяславлемъ, а козаки в мѣстѣ (Л С, 241); Янъ Казимеръ зъ ордою на Заднѣпре ходилъ, але ничего не справилъ (М Л, 98); А то для круля Августа, а не для панувъ полякувъ (Д Л, 240) і т. д.

3) Однорідні члени, зв'язані розділовими сполучниками. Із розділових сполучників в досліджуваних пам'ятках при однорідних членах речення вживаються АБО (АЛБО), АБО-АБО: З Запорожжа презъ поля дикіе з рарогомъ, яструбомъ, орломъ, albo с хортомъ козака бѣдного шлетъ в городи (Л С, 4); Жеби не мѣль albo самъ, albo синъ до войска ити (Л С, 20); Нехай идутъ до рѣль, або свѣнѣ пасти (Л Л, 237) і т. д.

4) Однорідні члени без сполучників. В досліджуваних пам'ятках часто зустрічаємо і безсполучникову сполуку однорідних членів речення, правда, однорідні члени, зв'язані сполучниками, зустрічаються значно частіше. Зокрема часто однорідні члени речення в'яжуться між собою без допомоги сполучників тоді, коли при них є узагальнюючі слова (перед чи після однорідних членів), але така сполука поширена і при однорідних членах без узагальнюючих слів: Пойшолъ на Низъ ку мору, на поля, к лиману (Л С, 7); Изъ Стародубова, Почепова, Мглина, Дрокова, жолнѣровъ выгнало посполство сами (Л С, 33); Того ж часу усе у нихъ поотбѣрано — конѣ, ристунки, сукнѣ (Л С, 76); Наветь и мужиковъ, скрипниковъ, дудниковъ — усѣхъ гнано до войска (Л С, 141); Было на небеси знаменіе: двое сонца, двое мѣсяца (К Л, 75); Штось было дома, костели, вежи, церкви попереписувало (К Л, 77); Много мѣстъ погорѣло: Сокаль, Крыловъ, Белзъ, Самборъ, (Л Л,

255); Саранча была всюди великая: въ Полщи, въ Литви, на Украинѣ (Ч Л, 13); Из ыншими полковниками Немировъ, Жи-вотовъ, Махновку, Бердичовъ попустошили (Х Л, 79); Села, двори, замки ломило (Д Л, 239) і т. д.

В досліджуваних пам'ятках ще досить помітна тенденція затримувати прийменники при кожному з однорідних додатків; причому це буває при однорідних членах як із сполучниками, так і без них: По городахъ, по замкахъ шляхту доставано (Л С, 13); Дорожнята великая была и на хлѣбъ, и на соль, и на сѣно (Л С, 22); Нѣ от кого не бачилъ, приязни: а нѣ, от ляховъ, а нѣ от татаръ, а нѣ от Турчина (Л С, 128); По городахъ свою старшину турецкую з войсками поставилъ, якъ то: в Бару, в Межибожу и иннихъ (Л С, 156); По дахахъ щось писало (Л С, 235); Козаки въ Переясловѣ, в Нѣжинѣ, в Чернѣговѣ ляховъ вибили (Ч Л, 27) і т. д.

Правда, ця старовинна тенденція слов'янського синтаксису уже часто порушується: Отняли хуторъ с пасѣкою и млиномъ (Л С, 6); В Нѣжинѣ, Чернѣговѣ, Стародубѣ, Гомлю (Л С, 13); С козаками и мѣщане киевскіе уступили суднами в низъ Днѣпра ку Переясловлю, Черкасомъ и къ иннымъ мѣстамъ коло Днѣпра (Л С, 27) і т. д.

§ 2. Речення з відокремленими членами.

В українських літописах XVII ст. досить поширені і речення, ускладнені відокремленими членами речення.

1) Відокремлені означення.

З відокремлених означень в досліджуваних пам'ятках більш поширені означення, висловлені дієприкметниками разом з залежними від них словами, тобто дієприкметникові звороти, а також особливий різновид речення — відокремлені приклади.

а) **Дієприкметникові звороти.** В українських літописах серед дієприкметників найбільш поширені в ролі означень активні дієприкметники минулого часу в членній формі (тобто дієприкметники на — ЧИЙ). Разом з пояснюючими до них словами вони і творять дієприкметникові звороти. Стоять вони звичайно перед іменниками, до яких відносяться. Наприклад: Подстаростій чигиринській Чаплинській, зостаючій от Конецполского, отнял хуторъ (у Хмельницького — С. Б.) (Л С.); Усѣ полковники и сотники с товариствомъ, при нихъ будучихъ, погубили (Л С, 96); Съ фундаменту поправляютъ церковь... соборную, стоячую въ рынку (К Л, 82) і т. д.

Часто (хоча і рідше, ніж перші) зустрічаються дієприкметникові звороти з пасивними дієприкметниками минулого часу: Пановъ значнихъ, на томъ погромѣ узятихъ (Л С, 14); И за мѣстомъ розбито наметъ великій, на тоє присланні от его царского величества (Л С, 74); При боярах от его царского величества зосланихъ (Л С, 116); Панъ Сызонъ Балыка, упрошоныи отъ всего мѣста (К Л, 83); Іова Борецкого у писмѣ словенскомъ, и кгрецкомъ, и латинскомъ ученого (К Л, 86); Нарѣцѣ, названой Старець (Ч Л, 18) і т. д.

Зустрічаємо поодинокі випадки дієприкметникових зворотів з пасивними дієприкметниками теперішнього часу: Посель его царского величества, прозиваемий Тяпкинь, повернулъ от турецкого монархи (Л С, 151); Плату имъ належимуую собѣ берутъ (Л С, 154); При игумене отцу Василии Красовскомъ, прозиваемомъ Чернобровцѣ (К Л, 81) і т. д.

б) **Відокремлені прикладки.** В досліджуваних пам'ятках поширені і речення, ускладнені прикладками.

Тут здебільшого маємо поширені прикладки: Въ Чигиринѣ мѣстѣ мешкаль сотникъ Богданъ Хмелницькій, козакъ росторопній в дѣлахъ козацкихъ военныхъ, и у писмѣ бѣглии, и часто у двора королевского у поселствѣ будучий (Л С, 6); Отвернули гетманове Миколай Потоцкій, каштелянь Краковскій коронній, и Калѣновскій, гетманъ полній, з войсками назадъ ку городам (Л С, 10); Мнишко, воевода рускій, дочку за него давъ (Л Л, 236); Михайль воевода мултанскій, воеваль на Полщу (Ч Л, 12); Хомутовскій, войтъ Хмелницький, ходивъ до турокъ въ послехъ (Х Л, 78); По сѣмъ кротъ сто тисячи войска подъ Видьно, мѣсто столечное цѣсарское спровадилъ (Д Л, 240) і т. д.

Інтересні своєю будовою невідокремлені прикладки такого типу: Наступили на Хмелницького гетмана (Л С, 21); И Калиновскому гетмановѣ тамже голову оттято (Л С, 31); Гендрикъ французъ коронованъ у Краковѣ (К Л, 76); Стефан король умеръ (Л Л, 234) і т. д.

В досліджуваних пам'ятках поширені і відокремлені прикладки, приєднані до пояснюваних іменників сполучниками і сполучними словами АЛБО, ИЛИ, ТО ЕСТЬ, ЯКО ТО: Которая то потреба албо война подъ Корсунемъ была (Л С, 10); Кривду албо бѣду людемъ чинили (Л С, 30); Где юже с тоей постелѣ або хоробы не всталъ (Л С, 48); Рада албо зрада чернецкая была подъ Нѣжиномъ (Ч Л, 29); Хмелницький з своими войсками и татарами или с ордами великими просто ку Львову потягли (Л С, 15); Того жъ часу и року изъ Сѣвери, то есть из Стародубова, Почепова, Мглина, Дрокова, жолнѣровъ выгнало посполство сами тихъ городовъ (Л С, 33);

Городи тіи, с которыхъ козаки были при войску московскомъ, яко то: Ромень, Миргород, Веприкъ и инніе казалъ зганяти за Днепръ (Л С, 39); Едни при Бруховецкомъ зоставали, якъ то: полкъ полтавскій, зѣнковскій, миргородскій (Л С, 72) і т. д.

Зустрічаються випадки, коли відокремлені прикладки приєднуються до пояснювальних іменників різними виразами з значенням по-імені, родом і т. д.: Поставилъ и посветилъ на метрополію киевскую человѣка годнаго и честного, именемъ Юва Борецкого (К Л, 86); При игумене отцу Василии Красовскомъ, прозываемомъ Чернобровцѣ (К Л, 21); На рѣцѣ, названой Старецъ (Ч Л, 15) і т. д.

2) Відокремлені обставини.

В українських літописах XVII ст. дуже поширені ускладнені речення з відокремленими обставинами. З речень цього типу найбільш вживані речення ускладнені відокремленими дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами. Іноді зустрічаються й речення, ускладнені іншими відокремленими обставинами, зокрема прислівниковими зворотами, як наприклад: И тамъ з собою, потаемне от усѣхъ полковниковъ постановили (Л С, 54).

Окремо розглянемо ускладнені речення з відокремленими дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами.

а) **Дієприслівникові звороти.** Речення з дієприслівниковими зворотами — це найбільш поширений в досліджуваних пам'ятках тип ускладненого речення з відокремленими обставинами. Правда, такі речення не в усіх досліджуваних літописах XVII ст. поширені в однаковій мірі: найбільш поширені вони в літописі Самовидця, а також в Київському, Львівському, Чернігівському літописах, але в Хмельницькому літописі знаходимо тільки один приклад такого речення, а в Добромильському літописі їх зовсім нема.

Це пояснюється, мабуть, тим, що ці два останні літописи взагалі були, можна думати, дуже близькі до тодішньої живої розмовної мови певного говору. Жива ж розмовна мова, зокрема діалектна, як відомо, ще й тепер мало вживає дієприслівникових зворотів. Наприклад: Тое на себе отбѣрали, з сотниками дѣлячися (Л С, 4); Тамъ войско ку оному купилося, утѣкаючи от полковниковъ лядскихъ (Л С, 7); Вислалъ своихъ посланцовъ до хана кримского, чинячи з оними згоду

(Л С, 7); Татаре, Подгоре и Покуте звоевавши, черезъ Бескидъ до Угоръ пошли (К Л, 77); А козаки, видячи войско, вступили за Днѣпръ (Л Л, 240); Михайль Рогоза, прихавши съ Києва до Бреста Литовского, учинилъ соборъ на духовенство (Ч Л, 71); Люде, все покинувши, утѣкали (К Л, 81); А Яцко Острянинъ, поднявши козаковъ килка сот, передался цару московскому (М Л, 96) і т. д.

б) **Відокремлені поодинокі дієприслівники.** В досліджуваних пам'ятках часто відокремлюються і поодинокі дієприслівники, якщо вони стоять перед присудком. Всѣ войска коронные, скупившись, просто рушили на Україну (Л С, 31); А напотомъ, збунтовавшись, назадъ уступили (Л С, 48); Мещане, обурившись, онихъ за мѣсто вигнали (Л С, 120); Зачимъ наши, здумѣвшись, ослабѣли (К Л, 73); Прихавши, заразъ за Днѣпръ ялся перевозити (Л Л, 240); А ляхи, утѣкаючи, заперлися въ Збаражю (Ч Л, 19); Козаки поспѣшившись, князя у Збаражи облегли (М Л, 87) і т. д.

Із особливостей форм дієприслівників слід відзначити дієприслівник минулого часу ШЕДШИ, що в такому вигляді інколи зустрічається як окремо, так і в сполуці з іншими словами (творючи дієприслівниковий зворот) в деяких з досліджуваних українських літописів XVII ст.: И такъ ушедши у въ олтарь и оцепенѣвши, лежалъ подъ пекелкомъ (К Л, 84); Панъ Лащъ до Києва шедши Лисѣнку мѣстечко... вшитко выстыналъ (Л Л, 240); Пришѣдши в вѣчеръ на мѣстечко, на монастиръ хтѣли вдарити (Л Л, 244); А пришедши в ночи подъ войско турецкое, поймалъ полную всю сторожу ихъ (Ч Л, 15) і т. д.

Зовсім одиноко стоїть дієприслівникова форма ВЗЕМШИ, що зустрічається один раз в одному лише Київському літописі: Пскова... добивали и, не взявши, поєднались (К Л, 76).

3) Відокремлені додатки

З речень, ускладнених відокремленими додатками, відзначимо речення, в яких перед відокремленими додатками стоять прийменники чи прийменникові сполучення ОПРОЧЪ, ВЕДЛУГЪ, КРОМЪ: Усѣ города опрочъ тилко самого единого Камянца Подолского (Л С, 9); И такъ знову Украина уся зостала за королемъ полскимъ опрочъ Переясловля и Нѣжина и Чернѣгова з волостями (Л С, 13); Бѣду людямъ чинили, ведлугъ своего звичаю жолнѣрского (Л С, 30); Паняť самых полтораста было, кромъ челяди (Л Л, 243) і т. д.

§ 3. Речення з звертанням та з вставними словами й реченнями

В українських літописах XVII ст. зустрічаються і речення, ускладнені вставними словами й реченнями та звертанням.

а) **Звертання.** В досліджуваних пам'ятках звертання мало поширені. Це, власне, впливає з характеру цих пам'яток. Адже ж це розповідь про минулі події, і автор того чи іншого літопису лише інколи пробує оживити розповідь введенням різних діалогів тощо.

Так, в найбільшому з досліджуваних літописів, в літописі Самовидця, знаходимо лише два випадки звертання і то тільки в словах молитви: Господи Ісусе сине Божій, помилуй мя (Л С, 131); Господи Ісусе Христе, помилуй мя (Л С, 131).

В інших літописах ускладнені речення з звертанням зустрічаються частіше. Зокрема часто речення з звертанням зустрічаються в Львівському літописі, що взагалі відзначається живістю викладу.

Найчастіше зустрічаються поширені звертання, в яких при іменниках, що стоять звичайно в кличній формі, стоять означення та інші слова, з ними зв'язані: Найсвятішая панно! Винеси же мене оттоль здорового (Л Л, 245); Милостивый пане! дай покой (Л Л, 254); Презацный и преславный пане гетмане и преложонные войсковые все прехраброе рицество, синове... в духу покорности нашей умылованные! (К Л, 89); А такъ, найяснѣший монархо и милостивый пане, будемъ отъ нихъ боронитися (Ч Л, 21) і т. д.

Інколи зустрічаються непоширені звертання: Бѣда тобѣ, бѣда тобѣ Риме! (Л Л, 255); Горе тебѣ Оифсаидо и ты Копернаумъ (Л Л, 255) і т. д.

б) **Вставні слова і речення.** В досліджуваних літописах поширені і такі речення, що ускладнюються шляхом внесення в просте речення окремих слів, словосполучень чи й цілих речень, тобто речення із вставними словами чи реченнями. Наприклад: Але, подобно, за его жъ позволеням, задоръ учинили козаки (Л С, 98); От которого запалення церкви, не вѣдати якимъ способомъ, подобно, з неопатрности паламаровой... (Л С, 134); Бо, зарятуй Боже, ежели би ся тое было, заняло (Л С, 131); Же зле пѣнязѣ, рекомо, подѣлїлъ (Л Л, 240); Рота стала, повѣдають, въ Ченстоховѣ (Л Л, 243); И жадного забитого не найшли, мовили (Л Л, 257); И под часъ битности своей с козакомъ значнимъ переясловскимъ з Іваномъ Ілляшемъ (а тотъ Ілляшъ барзо зичливимъ билъ королевѣ его милости) и упросили писмо албо привилей на робленя челновъ на море (Л С, 5); И в той потребѣ полковникъ Миргородский, Данило Апостоль (который послѣ и гетманомъ

быль) знатную паче протчихъ показывалъ храбрость (Л С, 186); Мнѣхъ лѣтаючий над мѣстомъ волаалъ; бѣда тобѣ, бѣда тобѣ, Риме! (а былъ въ бѣлихъ шатахъ) (Л Л, 255); Почувши тоє Хмелнѣцкій взялъ половину войска козацкого — мѣль полтораста тысячей — также и орды половину (Ч Л, 20) і т. д.

* * *

Під кінець варто буде відзначити і те, що в досліджуваних пам'ятках, зокрема в найбільшій з них, літописі Самовидця, що взагалі характеризується розтягненими фразами, досить часто зустрічаються речення з великим нагромадженням ускладнюючих засобів. Тут нерідко можна зустріти речення, в яких, наприклад, поруч з великою кількістю однорідних членів речення знаходимо і різні відокремлені звороти, вставні слова і т. д. Наприклад: Хмелницікій, узявши вѣдомость о наступленню войскъ короннихъ, не ожидаючи на Запороже приходу ихъ, але переправившия з войсками татарскими немалыми, напротив пойшолъ войскъ коронныхъ; и испоткавшия в поляхъ, у урочища Жолтой Води, тамъ осадилъ каштелянича Стефана Потоцкого и коммисара козацкого з войсками ихъ (Л С, 8); Орда (після розгрому поляків під Корсунем в 1648 р. — С. Б.) зась, збогатившия ясиромъ значнимъ того войска коронного, и гетмановъ обоихъ узявши, зоставивши часть малую орды, в Крым повернули, отправажаючи гетмановъ Потоцкого и Калиновского и незличоную рѣчь пановъ значнихъ, на томъ погромѣ узятихъ (Л С, 14) і т. д.

IV. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

В українських літописах XVII ст. складні речення представлені досить широко.

В деяких літописах, наприклад в літописі Самовидця, складне речення — це переважний, основний тип речення. Літопис Самовидця взагалі відрізняється серед інших українських літописів XVII ст. якраз структурою своєї фрази, структурою складних речень.

В інших літописах XVII ст., що досліджуються нами разом з літописом Самовидця, складні речення, хоча й зустрічаються, але не в такій великій кількості і не такої складної будови, як в літописі Самовидця; та й взагалі ці літописи вражають простотою свого синтаксису, що проявляється в невеликій порівнюючи кількості складних речень, і зокрема складнопідрядних, в меншій кількості їх різновидів і в більшій

простоті їх структури, в одноманітності способів сполучення речень в межах складного речення і т. д.

Все це, може, в меншій мірі стосується таких літописів, як Львівський, Київський і почасти Чернігівський, але це є однією із характерних особливостей Хмельницького, Добромильського, почасти Межигірського літописів, в яких складні речення взагалі хоч і є, але в зовсім невеликій кількості. Для літопису Самовидця, навпаки, характерна якраз надзвичайна складність будови речень, різноманітність способів сполучення їх між собою і т. д.

Саме це зближує літопис Самовидця з так званими «козацькими» літописами XVIII ст. (Самоїла Величка, Григорія Граб'янки та ін.) і взагалі з творами представників так званої «монументальної прози» XVI—XVIII століть. Нам уже доводилось при розгляді ускладненого речення вказувати на надзвичайну нагромадженість способів ускладнення в межах одного, навіть простого, речення, що характерне для літопису Самовидця. Тепер нам доводиться вказувати на це і при розгляді складних речень.

Складні речення літопису Самовидця вражають своєю розтягненістю, сказати б «багатоповерховістю», що проявляється насамперед в надмірній перевантаженості головних речень різноманітними відокремленими зворотами й цілою системою підрядних речень.

Про це говорять хоча б такі приклади, взяті без особливого спеціального підбору: На початку того ж року, взявши вѣдомость от комиссара козацкого панове гетманове, такъ коронній Миколай Потоцкій, яко тежъ и полній Калиновскій, же юже купа немалая войска зобралася на Запорожю, до Хмельницького приставши, варазь со всѣми войсками коронними притягли на Украину до города Черкась и тамъ отправуючи свята великодніе Воскресенія Христова, усе войско козацкое с полковниками ихъ скупили и казали онимъ присягати, же не мають здрадити полковников своихъ и до Хмельницького приставати (Л С, 8); И такъ заразъ по Воскресеніи Христовомъ гетманове коронніе висилають войска немаліе водою Днѣпромъ у чолнахъ, посадивши посполу з козаками и пѣхоту немецкую, а землею полемъ посылаеть гетманъ Потоцкій сина свого Стефана з комиссаромъ козацкимъ, з которими войска коронного тисячей шесть, а козацкого, з тими, що у чолнахъ поїшли, еще при комиссару тисячей шесть, приказавши онимъ, жеби ишли на Запороже до Сѣчи зносити Хмельницького, албо осадити его зъ войскомъ (Л С, 8) і т. д.

Тут, як бачимо, в тканину головного речення, крім різноманітних відокремлених зворотів, влітаються і різні підрядні

речення, а саме головне речення розтягнене аж до кінця всього складного речення.

Взагалі фраза літопису Самовидця, говорячи словами акад. Л. А. Булаховського, висловленими з приводу фрази представників так званої «монументальної прози» XVI—XVIII ст., «вражає нас своєю «чіпкістю», намаганням незалежно від фактичних можливостей проголошення з'єднувати окремі думки в велике мовне ціле»¹.

Звідси й та гіпертрофія пов'язаності між собою речень, про яку говорить акад. Л. А. Булаховський в тій же праці і яка також характерна для літопису Самовидця, що призвела до створення дуже великих «надфразових одностей»².

Отже, це і викликало таку велику нагромадженість складних речень, незвичайну пов'язаність речень між собою в межах самого складного речення, що спостерігаємо в літописі Самовидця. Цим, власне і пояснюється схильність автора літопису Самовидця до періодів, а звідси й поширеність в літописі сурядно-підрядних речень, супідрядних і послідовно-залежних чи багатоступневих підрядних речень і т. д.

Все це зразу кидається у вічі навіть і при поверховому ознайомленні з літописом. Для ілюстрації наведемо хоча б такі приклади: И Хмелницкій видячи, же оного вѣчистіе добра оному кгвалтомъ видрано, старался фортеlemъ, жебы тотъ привилей, данній от короля от его милости на роблення чолновное волное козакомъ достати, що и доказаль: бо маючи в дому своемъ у гостяхъ того Ілляша Ормянчика переясловского и у оного вивѣдавшись о схованню того привилея, упоивши оного, ключъ у пяного узявши, послалъ своего посланца по тотъ привилей, данній от короля его милости Владислава Четвертого, которій оному и привѣзлъ его посланецъ (Л С, 6); Але в томъ отходѣ не пощастилося имъ, бо, не допустивши онихъ до тихъ Княжихъ Байраковъ, почала орда с козаками таборъ ихъ розривати, а в тіе Княжіе Байраки запровадивши войско козацкое пѣхоту, покопали рови, до которихъ пришовши табуръ войска полского, змѣшались, и тамъ усе тое войско розбито, в неволю побрано татарскую, и каштелянича Стефана Потоцкого, посполу с коммисаромъ, взято, которій в молодихъ лѣтахъ на Запорожю животъ свой скончил, бо Хмелницкій оного, не даючи ордѣ, на Запороже до Сѣчи отослалъ, и тамъ от ранъ померъ (Л С, 9) і т. д.

¹ Л. А. Булаховський, З історичних коментаріїв до української мови. Сполучники і сполучні групи (речення). Синтаксичні особливості при них, «Наукові записки КДУ», т. V, вип. 2, 1946, стор. 70.

² Див. цит. працю, стор. 69.

Тенденція до створення великих надфразових одностей, великих розтягнених періодів, тенденція власне цілу групу речень зв'язати в одне речення за всяку ціну, хоча б і через постановку речень в штучний зв'язок між собою, часто викликає в літописі Самовидця зриви з загального синтаксичного плану складного речення, тобто анаколуфи на зразок таких, як: Початокъ и причина войны Хмельницкого есть едино от ляховъ на православіе гоненіе и козаковъ отягощеніе, тогда бо онымъ не хотячи, чого не звикли были панщини робити, на службу замковую обернено, которыхъ з листами и в городъ до хандоженія коней старостове держали, в дворахъ грубу то есть печи палити, псовъ хандожити, дворъ зъмѣтати и до иныхъ незносныхъ дѣлъ приставляли (Л С, 3); Гетманове зась короніе великій і полній с потугами своїми на Чигиринъ ишли втропи за тим войскомъ, хотячи онихъ посилковати, але, по розгромленію войска полского у Княжихъ Байраковъ, нѣкоторые с того погрому поутѣкавши, дали знати, же южъ нѣкого посилковати, бо войско до остатку знесено, — отвернули гетманове Миколай Потоцкій, каштелянъ краковскій коронній, и Калѣновскій, гетманъ полній, з войсками назадъ ку городамъ, не идучи на Чигиринъ, але просто шляхомъ на проворотя ку Корсуновѣ мѣсту ишли, за которими Хмельницкій з ордами немалими ишолъ, наступаючи на них (Л С, 10) і т. д.

Таке, сказати б, зловживання складними конструкціями речень особливо характерне для першої частини літопису Самовидця, тобто до 1676 р. включно, але і в другій частині, починаючи з 1677 р., складні речення з такими химерними конструкціями зустрічаються, правда, помітно рідше¹.

Після коротких загальних зауважень щодо будови речень, і зокрема речень складних, в досліджуваних пам'ятках можна буде вже приступити до розгляду і окремих типів складних речень.

Тут наперед треба сказати, що в досліджуваних українських літописах XVII ст. знаходимо всі ті типи складних речень, що і в сучасній українській мові; правда, організація їх дечим відмінна; це стосується як складносурядних речень, так і, зокрема, речень складнопідрядних.

¹ Це наводить на догадку, що «Самовидець», складаючи першу частину свого літопису, в багато дечому був, мабуть, не самовидцем і чи не користувався він якими-небудь хроніками польського походження, для яких якраз і був так характерний цей бучний «вихрястий» стиль. На користь цієї догадки немов би говорять і деякі фразеологічні звороти, що послідовно вживаються в першій частині і з меншою послідовністю в другій (напр.: так... яко тежъ). Зокрема, це можна допустити відносно тієї частини літопису, що викладає події Хмельниччини.

§ 1. Складносурядні речення.

В досліджуваних пам'ятках зустрічаються як складносурядні речення, що з'єднуються між собою за допомогою різних сурядних сполучників, так і складносурядні речення безсполучникові.

1. Складносурядні речення з сполучниками

Складносурядні речення в досліджуваних пам'ятках в'яжуться між собою звичайно за допомогою єднальних і протиставних сполучників. Складносурядних речень, які б з'єднувалися між собою за допомогою розділових сполучників, нам не вдалось відшукати.

а) З сполучників єднальних при складносурядних реченнях найбільш поширений сполучник *И*, а також інколи зустрічається й сполучник *А*.

Щодо сполучника *А*, то треба зауважити, що він часто починає речення і тому часто буває важко визначити, чи з'єднує він частини складносурядного речення, чи просто починає речення.

З великої кількості складносурядних речень з єднальними сполучниками наведемо лише деякі: *А* под тотъ часъ у Вышъ-менованного Хмелницкого подстаростій Чигиринській, зостаючій от Конецполского, отнялъ хуторъ с пасѣкою и млиномъ на урощици Суботовѣ, полтори милѣ от Чигирина, а за той хуторъ посваръ сталъ с подстаростимъ Хмелницкому (Л С, 6); Пойшолъ на Низъ ку мору, на поля, к Лиману, и тамъ войско ку оному купилося, утѣкаючи от полковниковъ лядскихъ (Л С, 7); *А* церковь великая была завѣянная, а тилко одни двери мѣла, а служба Божая забавна з музикою спѣвана от-правовалася (Л С, 42); Морозъ жито поморозилъ в самое цвѣти и былъ голодъ великій (К Л, 76); *А* великій мовить бързо, а лѣтъ му 18 (Л Л, 255); В Лубняхъ мужикъ один назвалсе царемъ, и зобралося до него много голоты (Ч Л, 16); Того жъ року подъ Макушами стоялъ обозъ и великіе шкоды починилъ... (Х Л, 77); Того-жъ року зобралися Ляхи подъ Пилявою и тамъ ихъ Хмелницкій поразилъ (М Л, 97) і т. д.

б) З протиставних сполучників при складносурядних реченнях вживаються звичайно сполучники *А*, *АЛЕ*: Которого Хмелницкого полковникове послали на тіе поля имати и розгромити, але оній тихъ посланнихъ лядскихъ погромилъ, а козацтво до оного пристало (Л С, 7); Гетманъ Хмелницкій з писаремъ скочили до хана, унимаючи оного, але не дался намовити (Л С, 25); И его царское величество на Полоцко по-

тягнуль з войсками, а тяжары военные рѣкою Дзвиною проважено (Л С, 44); И такъ мало сѣяли, але Богъ дал великій урожай (Л Л, 260); Пришедши подо Лвовъ хотѣль добивати, але Лвовяне откупилися ему (Ч Л, 24); Яцко Острянинъ, поднявши козаковъ килка сотъ, передался цару московскому, а царь московскій, принявши его, осадилъ тымижъ козаками слободу на рѣцѣ Донцу (М Л, 96) і т. д.

В Львівському літописі зрідка складносурядні речення з'єднуються ще й сполучником ЛЕЧЬ: На монастірь хтѣли вдарити и ударили были, лечь Козаки не подалеку были (Л Л, 244); И до Межигорского монастыря хтѣли штурмовати, лечь чернцы постерегли и забѣжали тому (Л Л, 244)¹.

2. Складносурядні речення без сполучників

В досліджуваних пам'ятках зустрічаються, хоча й не так часто, і безсполучникові складносурядні речення: В Черніговѣ архимандритове одинъ по другомъ zostавили; по іншихъ городахъ церкви православніе запечатовали (Л С, 11); Ханъ кримскій з гетманомъ Хмелницким несподѣвано зо всѣма потугами козацкими и татарскими, напавши на Волоскую землю, в нѣвець усю обернули, зоевали по саміе гори, людей побрали в полонъ и набитки ихъ; тилко замки моцніе одержалися (Л С, 23); А перед нимъ былъ митрополитъ Михайло Рогоза; той былъ начальникъ той болести (К Л, 79); Въ той же часъ въ дѣнь суббѣтний земля ся трясла о годинѣ 20 же, изъ окенъ шібы выпадали, шклянніцѣ изъ столувъ спадали, и люде в страху били великомъ (Л Л, 238); Князь Потръ Алексѣевичъ зъ войскомъ своимъ московскимъ и съ козаками Озовъ, городъ славный турецкій, взялъ; тамъ былъ гетманъ наказный козацкий Лизогуб (М Л, 99) і т. д.

§ 2. Складнопідрядні речення

Підрядні речення в досліджуваних пам'ятках з'єднуються з головними здебільшого за допомогою різних сполучників і сполучних слів, але зрідка трапляються випадки і безсполучникової підрядності.

¹ Між іншим, цей сполучник вживається тільки в оповіданні під 1630 р. про штурм Межигірського монастиря. Це ще один аргумент на користь догадки, що Львівський літописець запозичив опис цієї події з якогось стороннього джерела.

А. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З СПОЛУЧНИКАМИ І СПОЛУЧНИМИ СЛОВАМИ

Переважна більшість підрядних речень в досліджуваних пам'ятках з'єднується з головними за допомогою різних підрядних сполучників і сполучних слів.

Розглянемо особливості організації окремих типів таких складнопідрядних речень.

1. Підметові підрядні речення

Підметові підрядні речення, що зрідка зустрічаються в літописах, звичайно з'єднуються з головним за допомогою сполучних слів ХТО, ЩО, КОТОРЫЙ (КОТОРИЙ), яким в головному часто може відповідати займенник ТОЙ (ТО), ВСЬ (ВСЕ, УСЕ): А хто и в Константиновъ увойшолъ, и тїе не одержались в Константиновъ (Л С, 14); Так усе, що живо, поднялось в козацтво (Л С, 20); Тыи, що монастырѣ лупили, за Днѣпромъ (Л Л, 245) і т. д.

2. Додаткові підрядні речення

Підрядні додаткові речення здебільшого з'єднуються з головними за допомогою сполучників і сполучних слів ХТО, ЩО (ШТО, ШЧО), ЖЕ, ИЖЪ, ЖЕБИ, АБИ: Тихъ зисковати, хто того посла татарского погромилъ (Л С, 93); Хто що посѣявъ, то рубакъ изъѣвъ (Х Л, 78); Взмѣнку положу, що ся стало на погребѣ оного (Л С, 42); Що хотѣлъ, тое з нимъ трактовалъ (Л С, 104); Все исповѣдалъ, што ся над нимъ чинило (К Л, 84); Вшитко забрали, що было в полатѣ (Л Л, 244); Тое описалъ, що ся за моего живота дѣяло (Д Л, 239) Того не могли узнати, же ихъ саломъ по ихъ шкурѣ и мажуть (Л С, 5); Дала сторожа знати, же войско литовское переправується през Днѣпръ (Л С, 26); Видячи, же его войско полское отступило (К Л, 80); Повѣдано, же подъ сто тысячей ихъ было (Л Л, 242); Видячи кданщане, ижъ не оборонитись, доброволне поддались (К Л, 76); Бачечи, ижъ... отпору поляком дати не могъ (К Л, 50); Старался король полскій усѣма силами, жеби от Хмелницкого орду оторвати (Л Л, 34); Приказалъ, абы умерлихъ з склеповъ выбрати (Л С, 115); Пославъ в Крымъ до хана, абы заразъ вислалъ орду у Волоскую землю виганяти жолнѣровъ (Л С, 118); И Росказалъ аби войско заготовилъ потужное (Л Л, 249); И просилъ его Копинскій, абы ему привилей привезъ... (Ч Л, 16) і т. д.

Інколи підрядні додаткові речення з'єднуються з головними за допомогою сполучних слів ЯК, ЯКИЙ: Напишу, як се по той комете стало (К Л, 87); Постановивши, якую дань маеть давати... (Л С, 152); Щожъ розумѣете, въ яко́мъ мы страху были? (Л Л, 245) і т. д.

3. Означальні підрядні речення

Підрядні означальні речення звичайно з'єднуються з головними за допомогою сполучників і сполучних слів: КОТОРИЙ, ЩО, ЖЕ, ЖЕБИ, ГДЕ, ЯКИЙ: Тое войско, которое водою ишло (Л С, 9); А найгоршое насмѣвѣско и утиски терпѣль народ рускій от тих, котріи з руской вѣри приняли римскую вѣру (Л С, 11); Скопали гору Уздехалницу, которая стоитъ предъ замкомъ Киевскимъ (К Л, 85); А капитанъ, который былъ пойманный, на великой помочи былъ козаком в стрелбѣ (Л Л, 241); Постинали тихъ, которые зъ ляхами представляли (Х Л, 80); Была битва ляхомъ съ козаками, которая прозывается Круковщина (М Л, 95); Попустилъ былъ Господь Богъ звѣря лютого, который люды поидалъ (Д Л, 23); Сродзе великая тривога на усѣх жителей московскихъ была от стрелцов, якої нѣколи не бивало (Л С, 155); Во городах, яких хотѣли, козаковъ брали (Ч Л, 15); Тыхъ людей, що в козацтвѣ зоставали (Л С, 30); И козаки, що уступили были з своихъ дворовъ, знову ся понаворочили (Л С, 32); А потрава онимъ всякій звѣрь, що есть на свѣтѣ (Л С, 88); Поставили и крестъ на церквѣ, тойже таки, што и прежде былъ (К Л, 83); Козаци реестровіи, що при королю служатъ (Л Л, 252); Тихъ козаковъ, що въ городахъ украинскихъ ішли зъ Хмельницкимъ съ подъ Илвова, татаре ловили (Ч Л, 25); Была тая поголоска по всей Украѣнѣ албо хвалка от шляхти, же по знесенню тоей сваволѣ с Хмельницкимъ, мѣли панове Украину плюндрувати (Л С, 11); И того Гриська Гётмана, же зле пѣнязѣ, рекомо, подѣлилъ (Л Л, 240); Дали такую рацію народу посполитому, жеби позволили оному писатися тымъ способомъ (Л С, 51); И такъ Бруховецкій с тими знаками поишол до своего табору, где стоялъ над Остромъ, у кутѣ Романовского (Л С, 75) і т. д.

Сполучні слова КОТОРИЙ, ЯКИЙ, що стоять в підрядному означальному, звичайно узгоджуються в ролі і числі з означуваним словом (див. наведені вище приклади).

В підрядних означальних реченнях, що з'єднуються з головним за допомогою сполучного слова КОТОРИЙ, інколи повторюється означуваний іменник головного речення: І тіе реестра в книги пописали, которіе книги одни на Москву, а

другіє воеводамъ подани (Л С, 91); И такъ позволився дати санджаки, с которими санджаками при Бѣлогрудѣ посилаеть чауса (Л С, 104); И положилися съ тамтої стороны Каменця Подолского отъ Волѡхъ обѡзомъ, которого обѡзу было на 2 милѣ (Л Л, 249); А подѣ Львовѣ посилалѣ Капланѣ пашу зѣ войскомъ Турецкимъ и татарскимъ..., который паша добывалѣ его мощно (Ч Л, 33) і т. д.

Таке повторення означуваного іменника головного речення в підрядному означальному одна із характерних особливостей старовинного слов'янського синтаксису. Правда, такі конструкції зустрічаються не в усіх досліджуваних пам'ятках. Найбільше знаходимо їх в літописі Самовидця, по одному-два приклади таких конструкцій знаходимо в Львівському і Чернігівському літописах, а в решті досліджуваних літописів їх зовсім нема.

Інколи знаходимо сполучення з КОТОРИЙ і слова, що тільки приблизно змістом повторюють слово, вжите в головному: Его царское величество уступил з под Риги, недоставши города, в которомъ отходѣ много людей... з голоду и зимна померло (Л С, 46); Турки пудѣ Хотѣномъ ляховѣ осадили, вѣ которой войнѣ (в іншому, в так званому семінарському списку: в которомъ войску) былѣ Владиславѣ, королевич польскій (Ч Л, 14) і т. д.

В досліджуваних пам'ятках, зокрема в літописі Самовидця, сполучним словом КОТОРИЙ іноді починається нове речення, яке змістом своїм зв'язане з попереднім реченням: ...Що ханѣ учинилѣ на прозбу Хмелницкого, далѣ мурзѣ в килканадцать тисячѣ, з которими ходилѣ сам Хмелницкий, але юже неправдивая приязнь бо тилко пришовши до Пляшева рѣки, болше милѣ от войска и вернулись. З которими ити мусѣлѣ и Хмелницкій... (Л С, 25); И того старосту в томѣ же замку Конотопскомѣ тая своеволя убила з женою и дѣтми, особѣ четверо и там же в томѣ замку Конотопскомѣ в колодязѣ всѣхѣ вкидано. Которое то забойство сталося о святой Тройцѣ... (Л С, 33) і т. д.

Сполучне слово КОТОРИЙ ставить це (наступне) речення в органічний зв'язок з попереднім, і воно немов би і сприймається як означальне до попереднього. Це КОТОРИЙ наступного речення виразно вказує на його зв'язок з попереднім, до того ж після цього КОТОРИЙ часто повторюється ще й іменник попереднього речення, до якого наступне речення є немов би означенням.

По одному разу в літописі Самовидця і в Київському літописі трапляються підрядні речення, з'єднані з головним за допомогою старовинного сполучника ИЖЕ: По зданию Чи-

гирина от Дорошенка, иже юже и самъ поддался его царскому величеству (Л С, 134); О церкви Соборной мурованой, иже въ Кіевѣ стоитъ на Подолѣ (К Л, 81).

Останній приклад знаходимо якраз в другій частині Київського літопису, писаній священником Кирилом Івановичем. Ця частина Київського літопису, як відомо, взагалі характерна більшою архаїчністю своєї мови.

4. Обставинні підрядні речення

Розглянемо окремі різновиди обставинних підрядних речень і як з'єднуються вони з головними реченнями.

а) **Підрядні речення способу дії.** Підрядні речення способу дії в досліджуваних пам'ятках виступають звичайно як порівняльні і з'єднуються з головними реченнями за допомогою сполучного слова **ЯК (ЯКЪ)**: Чего онъ отмовлявся якъ старая дѣва хорошого жениха (Л С, 102); А нѣмцѣ якъ мухи погинули (Л Л, 254); Нѣмцовъ, якъ мухъ били (Л Л, 258); Войско Галицино было велми великое и шло, якъ вода (Ч Л, 39); Але мало не такий голодъ былъ, якъ въ Самаріи (Х Л, 80) і т. д.

Іноді такі підрядні речення з'єднуються з головним за допомогою старовинного сполучного слова **ЯКО**: Маеть запастися яко Содома (Л С, 151); Стинано и мордовано, яко злочинцовъ (Л С, 169) і т. д.

б) **Підрядні речення місця.** Підрядні речення місця з'єднуються з головними здебільшого за допомогою сполучних слів **ГДЕ (ДЕ), КУДИ**: Хмелницький за Корсуномъ учинилъ потребу, где гетманове оборонною рукою уступовали (Л С, 10); И куди хотѣли, оборочали (Л С, 78); Лежалъ под пекелком, где огонь держать (К Л, 8); Былъ тежъ голодъ всюди, куди тільки пройшли войска... (Л Л, 264) і т. д.

в) **Підрядні речення часу.** Підрядні речення часу звичайно з'єднуються з головними за допомогою сполучних слів **СКОРО, РО, ЯК (ЯКЪ), КОЛИ, ПОКИ, (ПОКУЛЯ, ПОКОЛЯ), КГДЫ**: И так скоро орда притягнула великою потугою, заразъ того часу войско коронное собою стривожили (Л С, 14); Як вдарено в бубни на раду, Бруховецкій, ведлугъ постанови, пѣшо войско припровадилъ ку намету (Л С, 74); Птахъ, якъ летѣвъ презъ мѣсто, впалъ и здохъ (Л Л, 235); Тоей же осены, якъ былъ Хмелницькій подъ Лвовомъ выйшолъ ханъ зо всѣми ордами своими (Ч Л, 25); А коли от Кракова оттягнулъ под Бычиною поткнулся былъ и три лета у Воленю седель (К Л, 77); Королевичъ Владиславъ былъ ве Лвовѣ коли до Волохъ ѣхалъ (Л Л, 238); Покуля татаре оныхъ на-

гнали, то люде посполітіє онихъ громили (Л С, 31); През килка лѣтъ тое робиль, поколя оного зрадою узято (Л С, 97); Остался ве Львѣвѣ, пѣки ижъ не выздоровилъся (Л Л, 250); Будемо отъ нихъ боронитися, поки насъ станеть (Ч Л, 21); Трудно ся убогому челѣвѣку поживити, поки до нового (Х Л, 78); А кгда пришоль тотъ день среди, знову козаковъ раду и знову в тотъ же дворъ Хмелницкого зобралося козацтво (Л С, 50); Жикгимонта третего у Варшаве, кгда входил до костела неякий Пекарский шляхтичъ зъ за дверей костельныхъ короля... чеканомъ въ голову вдариль (К Л, 90); У Варшави на сейми шляхтичъ Пекарский на Жигмонта, короля полско-го гди выходиль съ костеля, удариль чеканомъ (Ч Л, 13) і т. д.

г) **Підрядні речення мети.** Підрядні речення мети з'єднуються з головними за допомогою сполучників і сполучних слів **ЖЕБИ, АБИ, ЗА-ДЛЯ ТОГО ЖЕБИ:** Усе приказаль (кримський хан — С. Б.) вистинати, жеби ся орда не обтяжала (Л С, 31); Пріймѣтъ насъ до себе, жебихмося боронили въ купѣ (Л Л, 249); Року 1248 все духовенство ляховъ поступили своему папежу на три лѣта пятаю часть своихъ доходовъ, абы имъ посту великого уменшилъ на двѣ недѣли (К Л, 73); Ажъ косткою рыбею самъ, задавилъся, абы соромоты ушелъ (К Л, 74); Ми суть присланы на тое, а быхмо унію приняли (Л Л, 234); Орда не брала полону задля того, жеби не обтяжались (Л С, 15) і т. д.

В Чернігівському літописі знаходимо одне підрядне речення мети, зв'язане з головним сполучним словом **ДАБИ:** Будемъ отъ нихъ боронитися, поки насъ станеть, дабы в наши козацкіє города и не заглянули (Ч Л, 21).

Правда, в інших списках цього літопису на місці **ДАБИ** знаходимо **АБИ.**

Цікаво відзначити, що в підрядних реченнях мети поруч з сполучником **ЖЕБИ**, що є безсумнівним полонізмом, вживається і **АБИ (АБИ)**, причому, другий, службоводієслівний, елемент цього сполучника часто відчувався ще як не зовсім злитий з сполучниковим елементом (це відбивається інколи і в роздільному написанні їх), що відбивало, звичайно, живу вимову.

д) **Підрядні речення причини.** Підрядні речення причини з'єднуються з головними за допомогою сполучників і сполучних слів **, БО, ЗАДЛЯ ТОГО, ЖЕ (ДЛЯ ТОГО, ЖЕ), ПОНЕ-ВАЖ:** Зѣмою почали давати жолнѣрове поводъ до войны, бо залоги козацкіє почали наежати, а войска затыгати (Л С, 24); Почали съ фундаменту поправлять церковъ, бо ошарпалася была велми (К Л, 82); Казал козака Подкову стяти, бо по-

соль Турецкій скаржился на него (Л Л, 234); Тамъ не много царствоваль, бо его забили (Ч Л, 12); Райцы ся поховали: бо злый барзо былъ (Х Л, 78); Стрельци московскіе не хотѣли присягати задля того, же старшій братъ зоставаль (Л С, 153); Оному орди далъ учинити отсѣчь войску, поневажъ самъ не хотѣлъ вернутися (Л С, 25); Которого орда барзо слухала, поневажъ оного и гетманомъ наставила (Л С, 92) і т. д.

В літописі Самовидця підрядні речення причини інколи з'єднуються з головним за допомогою старовинного сполучника АЖЕ: Аже осѣнь наступила, его царское величество повернулъ до Вязми (Л С, 38); Аже почувъ, же жолнѣрове з ордою зближаються рушилъ з Ставищъ ку Уманю (Л С, 39) і т. д.

В Київському літописі, власне, в другій частині його зустрічається один раз підрядне речення причини, з'єднане з головним за допомогою сполучника ПОНЕЖЕ: В отступленіи митрополитовъ Киевскихъ вдовствующи митрополіи Киевской, понеже они въ то время вси уклонишася во купе ко западу (К Л, 82).

е) **Підрядні наслідкові речення.** Підрядні наслідкові речення з'єднуються з головними сполучниками ЖЕ, ЩО, ТАК ЩО, ТАК ЖЕ: Усе войско вигублено, же мало хто з того погрому увойшоль (Л С, 10); В лѣтѣ былъ такий морозъ три дня, же все збоже озимое и ярину побилъ (К Л, 76); Боронилися так, же жадного живцемъ не поймали (Л Л, 241); Снѣгъ на Вознесеніе Господне выпальъ зъ морозомъ, же в полю, от великости снѣгу и зѣмна великого, овечки померзли (Ч Л, 13); Стацѣю незмѣрную брали, же ажъ комысѣя была (Х Л, 77); Дожчь былъ у ночи квалтовный, же и птаховъ галиць потонуло до килка сотъ (М Л, 95); Виляня водъ было барзо велико, же села, двори, замки ломило (Д Л, 239); Моръ былъ великій, въ Лвѣвѣ, що мѣвили и птахъ, як летѣвъ презъ мѣсто, впаль и здѣхъ (Л Л, 235); На свѣтаню розбили списковое войско, такъ що ихъ мало увойшло (Л С, 204); Такъ нагнавали въ Сѣнъ Ляховъ, же ажъ ся по подъ возы и въ возы крили (Л Л, 267); И тамъ ихъ голодомъ морили, такъ, же и шапки своѣ едали (М Л, 97) і т. д.

В Київському літописі наслідкові речення інколи можуть з'єднуватись з головним за допомогою сполучника ИЖЪ: По самий Илвовъ и Сокаль звоевали, ижъ вся Полща боялась (К Л, 76); Плозомъ по щоцѣ ударилъ, ижъ король упаль зъ того пуду (К Л, 85).

ж) **Підрядні умовні речення.** Підрядні умовні речення в досліджуваних пам'ятках звичайно з'єднуються з головними за

допомогою сполучників ЕЖЕЛИ, ЕЖЕЛИ БИ, ЕСЛИ, ЕСЛИ БИ, КГДИ, КДИБИ: А ежели самъ нездужал, то слугу паробка посилавъ (Л С, 20); А и тіе усѣ заледво би увойшли, ежели бы не пѣхота козацкая (Л С, 145); Ежели хочете у згодѣ зъ нами мешкати, чинѣте намъ справедливость (Л Л, 252); Если нас до столицы нашей Господь Богъ здорового донесетъ, просить не перестанеми (К Л, 90); И Смóленскъ южъ хтѣли взяти, если би корóль былъ не приѣхалъ (Л Л, 247); Колибъ не ярина, гречки и проса, то люде бѣ зъ голоду помирили (Х Л, 78); На шесть годинъ били, кдыбы не дощъ (Л Л, 241); Гди бы насъ зламали, не зоставили бы и наслѣдку руского (Ч Л, 21) і т. д.

з) **Підрядні допустові речення.** Підрядні допустові речення з'єднуються з головними за допомогою сполучних слів ХОЧАЙ, ХОЧ, ХОТЯ, ХОТЬ: Хочай син козацкій, тую жъ панщину мусѣл робити и плату давати (Л С, 5); Але не получилъ того, хотяжъ зажили праці и кошту... (К Л, 78); Хоч троха съ столиці Москву посилковано, але царъ Шуйский болей таборомъ не стал (К Л, 80); Хоть би ещѣ десять разъ, такъ великое было войско, нога би ихъ не войшла (Л Л, 245); Ляхóвъ в Лúкахъ штúкъ учили, хотяй сами хлопы (Л Л, 259) і т. д.

В літописі Самовидця підрядні допустові речення інколи з'єднуються з головним і сполучником ЛЮБО: Такъ же и архимандрита печерскій Іосифъ Тризна з братією зоставали у монастиру печерскомъ, любо великую шкоду и небезпечность здоровя мѣли (Л С, 27); Оному гетманство подтвердилъ в Переясловлю, любо на тоє войско и не позволяло (Л С, 33) і т. д.

Б. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ БЕЗ СПОЛУЧНИКІВ.

Деякі підрядні речення зв'язуються з головними і без сполучників і сполучних слів. Без сполучників і сполучних слів можуть зв'язуватись в досліджуваних пам'ятках такі підрядні речення:

а) **Причинові:** Але еднакъ гетманъ Хмелницкій собою не звонтпиль: даль добрій бой обомъ тимъ войскамъ (Л С, 27); А рѣка юже почала псоватися — наступувало тепло (Л С, 83); Где заразъ жадного звона не осталось: усе турки поскидали и порозбивали (Л С, 115); Имя ей было золотая рота: на хоругвѣ коло золотое было (Л Л, 243); А въ новое тежъ малая была утеха: жита рвали (Х Л, 78) і т. д.

б) **Наслідкові:** А далѣй межі собою узяли битися и бунчук Сомковѣ зламали, — заледво Сомко выдрался презъ наметъ царскій (Л С, 75); Але козакомъ орда не могла нѣ-

чого учинити, — в цѣлости вернулися и оного Куницкого своего старшого убили (Л С, 160); Сонце все затмилося: была ночь о полудню (Ч Л, 24) і т. д.

в) Ч а с у: Сталося розерване згоди королю полскому з Турчином — заразъ по отправленю сейму войска полскіе казано збирати (Л С, 158) і т. д.

* * *

Таким чином, в досліджуваних пам'ятках наявні, хоч і не в однаковій мірі, всі типи підрядних речень, що відомі і сучасній українській мові.

Найбільшого поширення набрали тут підрядні речення означальні, додаткові, а з обставинних підрядні речення причини, часу та місця. Помітно рідше зустрічаються підрядні речення допустові, мети та підрядні умовні і способу дії. Зовсім незначною кількістю прикладів представлені підрядні підметові речення.

Що стосується оформлення підрядних речень, то слід відзначити абсолютну перевагу сполучникових підрядних речень над безсполучниковими. Безсполучникові підрядні речення зустрічаються зовсім рідко.

Звертає на себе увагу велика різноманітність і строкатість сполучників і сполучних слів, за допомогою яких з'єднуються підрядні речення з головними. Тут поруч з, так би мовити, розмовно-побутовими сполучниками, які частотою вживання, звичайно, переважають (зокрема сполучники додаткових, означальних, часових, допустових речень), зустрічаємо і специфічно книжні, зокрема сполучники речень умовних, а також місцевих і причинових та ін.

Взагалі сполучники підрядності досліджуваних пам'яток вражають своєю строкатістю. Тут поруч із сполучниками, що становлять собою спадщину староруської літературної мови, знаходимо польські запозичення і т. д.

Накінець треба відзначити і те, що майже всі (за окремими винятками) сполучники і сполучні слова підрядних речень досліджуваних пам'яток і тепер вживаються в різноманітних говорах української мови, зокрема в говорах південно-західних діалектів.

ВИСНОВКИ

Жодна з досліджуваних нами пам'яток не піддавалась ще спеціальному дослідженню з боку мови взагалі і з боку синтаксису зокрема.

Ми маємо тільки окремі зауваження загального порядку про мову українських літописів XVII ст.

Так, П. Г. Житецький, характеризуючи українську книжну мову XVII ст., відзначаючи стилістичну різноманітність її, вказував, що в подібних пам'ятках «народна мова повинна була виступати з особливою настирливістю»¹, а даючи загальну характеристику мови найбільшого і найважливішого з українських літописів XVII ст. — Літопису Самовидця відзначав, що «мова літопису Самовидця являє собою звичайний зразок книжної української мови в такому вигляді, як склалась вона в XVII ст.»².

Дана стаття, таким чином, являє собою першу спробу дослідження мови, власне тільки синтаксису, українських літописів XVII ст.

Повна відсутність будь-яких робіт, присвячених вивченню синтаксису чи окремих синтаксичних явищ пам'яток історії української мови, не давала можливості співставляти факти досліджуваних пам'яток з фактами інших пам'яток і робити певні висновки про перебіг того чи іншого явища в історії української мови.

Тому то нам і доводилось в своєму дослідженні обмежуватись тільки співставленням явищ досліджуваних пам'яток з фактами сучасної української мови, зокрема з фактами її говорів.

Все ж таки і з нашого дослідження можна зробити деякі, хоч, можливо, і занадто загальні висновки.

Вивчення синтаксичних явищ українських літописів XVII ст. показує, що синтаксичною будовою своєї мови вони лише зрідка, лише деякими окремими незначними моментами відрізняються один від одного і становлять, таким чином, один тип; це, говорячи словами П. Житецького, «звичайний зразок книжної української мови в такому вигляді, як складалась вона в XVII ст.»³.

Аналіз синтаксичних явищ українських літописів XVII ст. приводить до незаперечного висновку, що синтаксис їх мови — це в основі своїй синтаксис тодішньої живої української мови, мови української народності.

В досліджуваних пам'ятках ми майже не знайдемо синтаксичного явища, якого не можна було б відшукати в говорах

¹ П. Житецький, Очерк литературной истории малорусского наречья... К., 1889, стор. 53.

² П. Житецький, «Энеида» Котляревского и древнейший список ее, К., 1900, стор. 52; Подібну загальну характеристику мови літопису Самовидця знаходимо і в праці О. Левицького «Опыт исследования о летописи Самовидца», а також і в інших працях.

³ П. Житецький, «Энеида» Котляревского..., стор. 52.

сучасної української мови, зокрема в говорах південно-західних діалектів¹.

Зрозуміла річ, що тут знаходимо чимало і традиційних староруських і церковнослов'янських, а також і іномовних (зокрема польських) чи навіть штучних, специфічно книжних елементів. Але все це не дає ніяких підстав говорити про якусь іншу (зокрема церковнослов'янську) основу синтаксису і взагалі мови цих пам'яток.

Абсолютна більшість синтаксичних конструкцій і форм, що поширені в досліджуваних українських літописах XVII ст., співпадає з синтаксичними конструкціями і формами, властивими сучасній українській мові як літературній, так і, зокрема, діалектній.

Так, майже повністю співпадають всі форми вияву членів речення як головних, так і другорядних.

Зокрема це майже без будь-яких винятків відноситься до форм вияву простого і складеного підмета.

Щодо форм вияву простого присудка, то виняток хіба що становлять окремі приклади з Київського і Чернігівського літопису, де присудок інколи (всього кілька разів) виражається формами аориста; присудок же, виражений zdeформованими формами перфекта, знаходить собі відповідність в говорах південно-західних діалектів.

З форм же вияву складеного присудка не збереглися лише присудки, виражені нечленним дієприкметником з допоміжним дієсловом і без нього, і звузили сферу свого вжитку присудки із нечленними прикметниками.

Зате в літописах, зокрема в літописі Самовидця, широко вживані конструкції орудного предикативного як іменникового, так і прикметникового, які особливого поширення набрали вже в українській літературній мові.

Досить широке вживання конструкцій орудного предикативного уже в українських пам'ятках XVII ст. категорично спростовує твердження деяких націоналістичних «нормалізаторів» української літературної мови про невластивість цієї конструкції українській мові.

Не знаходимо особливих відхилень і в узгодженні присудка з підметом. Виняток становлять окремі дрібні випадки, відзначені уже в своєму місці.

Те ж саме треба сказати і про форми вияву означень, зокрема так званих узгоджених означень, обставин і додатків.

---

¹ До речі, більшість з досліджуваних літописів, якщо не всі, писані або ж на території південно-західних діалектів, або ж виходцями з цієї території (це останнє, можливо, стосується і автора літопису Самовидця).

Правда, що стосується означень, то треба відзначити деяку перевагу в пам'ятках нестягнених форм якісних прикметників і діеприкметників.

Безприйменникові і прийменникові конструкції іменників непрямих відмінків в переважній більшості випадків в українських літописах XVII ст. вживаються з таким же значенням, як і в сучасній українській мові. Правда, деякі з тих конструкцій, що знаходимо в досліджуваних пам'ятках, уже незнані в сучасній українській мові зовсім (напр., конструкції родового з прийм. ЗАДЛЯ, ВЕДЛЕ; конструкції давального з прийм. ПРОТИВ і т. д.), чи знані, але з вужчим значенням (напр., конструкції місцевого з прийменником О, конструкції давального з прийменником К і т. д.). Але в різноманітних говорах, зокрема в говорах південно-західних діалектів, ще й тепер можна знайти майже всі ці конструкції і майже з таким значенням.

Деякі ж з конструкцій, що в досліджуваних пам'ятках вживались ще поруч з старими, потім набрали (витісняючи старі) більшого поширення і ставали характерними уже для української літературної мови (напр., конструкції родового місця з прийменником ДО, конструкції знахідного з прийменником ПО і т. д.).

В українських літописах XVII ст. знаходимо всі ті різновиди простих речень, що і в сучасній українській мові.

Особливої уваги заслуговує поширення в досліджуваних пам'ятках безособових речень з безособовими дієсловами на -ЛО та з присудковими словами на -НО, -ТО, що стало однією з характерніших рис української національної мови. Причому, тут цікаво відзначити вживання в пам'ятках в реченнях з присудковими словами на -НО, -ТО допоміжної дієслівної форми «БУЛО» (БЫЛО, БИЛО), що надавала відтінку передминулого часу; це знову спростовує твердження буржуазно-націоналістичних мовознавців про штучність цієї конструкції і невластивість її для української мови.

В досліджуваних пам'ятках знаходимо всі ті засоби ускладнення простого речення, що і в сучасній українській мові, хоч і тут спостерігаємо деякі особливості.

В українських літописах XVII ст. знаходимо і всі ті типи складних речень, що і в сучасній українській мові; правда, організація їх дечим відмінна: це стосується як складносурядних речень, так і зокрема складнопідрядних. Із особливостей тут треба вказати на вживання таких сполучників підрядності як ЖЕ, ЖЕБИ, КГДЫ, ПОНЕВАЖ, ЯКО ГДЕ, ИЖЕ і т. д., які є чи запозиченням з польської і церковнослов'янської мови, чи взагалі спадщиною староруської літературної мови.

Але поруч з цим треба відзначити і те, що майже всі ті сполучники і сполучні слова, за допомогою яких з'єднуються прості речення в складносурядних і складнопідрядних реченнях в досліджуваних пам'ятках, ще й тепер знані якщо не в літературній українській мові, то в різноманітних говорах її, зокрема в говорах південно-західних діалектів.

Таким чином, ніякого сумніву не може викликати твердження про те, що в основі синтаксису мови, якою були писані українські літописи XVII ст., лежала синтаксична будова тодішньої живої української мови, мови української народності. Цьому твердженню зовсім не перечить наявність чималої кількості традиційних елементів староруської літературної мови, старослов'янських (церковнослов'янських), тогочасних російських, а також іншомовних, зокрема польських, та навіть штучних, специфічно книжних елементів, що є необхідними компонентами кожної літературної мови.

Те ж саме можна сказати і про лексику¹ і про мову взагалі.

Та це й зрозуміла річ. Українські літописці, розповідаючи про бурхливі події свого часу, звичайно, не могли думати і передавати свої думки якоюсь іншою мовою, крім своєї рідної мови, хоч і ця рідна мова була ще занадто строкатою і в цю рідну мову вплітались і різноманітні, зумовлені різними причинами історичного характеру іншомовні елементи; та й взагалі в силу історичних обставин вона змушена була одягатись ще в старий, традиційний, хоч, можливо (і може тому), ще й досить нарядний в очах сучасників одяг².

Мова українських літописів XVII ст. — це книжна українська мова того часу, це літературна мова української народності XVII ст.

Українська книжна мова XVII ст., як і попередніх століть, близька до російської та білоруської книжної мови того часу, бо ж літературні мови трьох східнослов'янських народностей, таких близьких «і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»³, склалися на базі спільного джерела — староруської літературної мови.

¹ Ми не займалися спеціальним вивченням лексики українських літописів XVII ст. Але навіть при поверховому ознайомленні з пам'ятками кидається в вічі невелика кількість іншомовних лексичних запозичень, зокрема польських. При цьому треба відзначити також і те, що в досліджуваних літописах, зокрема в літописі Самовидця, спостерігаються, звичайно, крім спільної староруської і загальнослов'янської спадщини, лексичні запозичення з російської мови.

² Розуміється ряд традиційних моментів, зокрема правопис, що викликало затримання на письмі старовинних форм і т. д.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 25, вид. 4, стор. 71.

Возз'єднання України з Росією, яке відбулося 300 років тому, мало величезне значення в розвитку української культури, літератури і мови; воно забезпечувало і дальший розвиток літературної української мови в тісному взаємозв'язку з розвитком літературної мови великого російського народу.
